

HISTORIA KOBIET
ŹRÓDŁA, METODY,
KIERUNKI BADAWCZE

HISTORIA KOBIET ŹRÓDŁA, METODY, KIERUNKI BADAWCZE

pod redakcją
Małgorzaty Dajnowicz i Adama Miodowskiego

 Instytut Badań
nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy

BIAŁYSTOK 2022

Recenzenci

dr hab. Beata Wałęciuk-Dejneka, prof. UHP

dr hab. Agnieszka Szudarek, prof. US

Opracowanie graficzne

Andrzej Dajnowicz

Redakcja i korekta

Magdalena Wojcieszak, Dominika Ładycka / e-DYTOR

Skład i redakcja techniczna

Bogdan Suprun / e-DYTOR

Na okładce zamieszczono fotografię: Komitet warszawski wystawy pracy kobiety polskiej w Pradze, 25.06.1912, źródło: POLONA

Dofinansowano ze środków budżetu państwa w ramach programu

„Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki.

Nazwa projektu: Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja.

Wartość dofinansowania: 300 000 zł. Całkowity koszt: 333 600 zł.

© Copyright by Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy
and Małgorzata Dajnowicz & Adam Miodowski, Białystok 2022

ISBN 978-83-64103-86-5

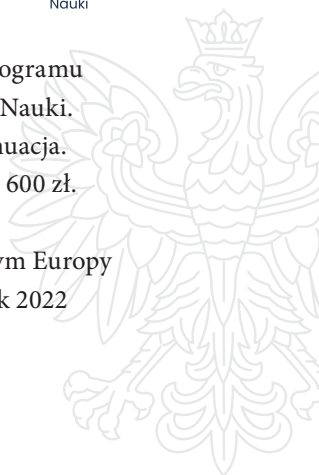
Wydawca

Instytut Badań
nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy

Druk i oprawa

Totem.com.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	7
Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, Maria Bauchrowicz-Tocka <i>Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja</i>	9
Lidia Michalska-Bracha <i>Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty</i>	27
Ewa Maj <i>Międzywojenna prasa dla Polek jako źródło do badania historii kobiet. Rozważania o paradygmacie naukowym: wybrane problemy</i>	41
Łukasz Jędrzejski <i>Źródłowe badanie mediów w Polsce – przypadek prasy dla kobiety w latach 1944–1988</i>	57
Justyna Zajko-Czochańska <i>Pisma kobiece okresu Polski Ludowej kierowane do kobiet wiejskich jako źródło badań życia codziennego Polek</i>	69
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk <i>Podstawowy warsztat metodologiczny medioznawcy</i>	81
Olga Dąbrowska-Cendrowska <i>Prasa kobieca w Polsce w latach 1990–2021. Stan badań i perspektywy badawcze</i>	95
Bibliografia.....	107
Indeks nazwisk	137

WSTĘP

Początek trzeciej dekady XXI w. stawia przed badającymi historię kobiet w Polsce nowe wyzwania. Biorąc pod uwagę z jednej strony katalog kluczowych tematów o tematyce kobiecej, które czekają na opracowanie, i dostępność obrazujących je źródeł, a z drugiej kierunek ewolucji zachodnich badań z zakresu historii kobiet, dochodzi się do wniosku, że powinno się je bardziej oprzeć na tradycyjnych i cyfrowych mediach adresowanych do kobiet. Kluczowe byłyby w tym przypadku badania prasoznawcze (i szerzej medioznawcze) połączone z wieloaspektową analizą ich zawartości.

W praktyce wiązałyby się to z koniecznością wiwisekcji zmieniających się w czasie form i treści przekazów kierowanych do kobiet (i o kobietach). Przy czym uwagę w równym stopniu należałoby skupić na publikacjach ukazujących się na łamach prasy tradycyjnej (XIX–XX-wiecznej), jak też internetowej (XXI-wiecznej) oraz przekazach z mediów audiowizualnych, zarówno tych klasycznych, jak radio, film (kronika filmowa), telewizja, jak i cyfrowych, jak podcast, vodcast, streaming, blog, vlog, czy treści prezentowanych za pośrednictwem portali i serwisów internetowych. Badając ich społeczny odbiór, nie powinno się zapominać o wykorzystaniu relacji mówionych wpisujących się w przestrzeń badawczą *oral history*, o egodokumentach i intymistyce, tak ważnych w biografistyce, a także o tradycyjnej i cyfrowej fotografii prasowej.

W tym ostatnim przypadku warto pomimo pewnych zastrzeżeń uwzględnić źródła wizualne w katalogu wykorzystywanych materiałów badawczych. Tylko z pozoru jest to powierzchowny i mało wymowny nośnik wiedzy o historii kobiet. Na pewno niedoceniany. Sięgając po fotografię, należy mieć na uwadze, że choć nie jest ona sama w sobie dokumentem, to odznacza się walorami dokumentacyjnymi. Posiada swoistą wartość dokumentalną. Zdjęcia dokumentują nie tylko to, co gdzieś się wydarzyło, lecz także i to, jak fotograf to wydarzenie postrzegał. Ana-

lizując zdjęcie, powinno się więc interpretować nie tylko treść danego ujęcia, ale odkrywać zakodowaną w uchwyconym kadrze autorską ocenę zdarzenia¹⁶. Warto zatem odkryć dla potrzeb badawczych zarówno fotografie kobiet, jak i przez kobiety wykonane.

Zupełnie nowym wyzwaniem poznawczym mogłyby się też stać wieloaspektowe badania dotyczące tak obecności tematyki kobiecej w polsko- i obcojęzycznej prasie internetowej, jak i rozpoznanie oferty e-prasy oraz pozostałych mediów cyfrowych adresowanych wyłącznie do pań. Na Zachodzie tego typu badania prowadzi się od lat, czego efektem są nie tylko liczne publikacje książkowe, ale też zainteresowanie tą tematyką ze strony specjalistycznych czasopism naukowych, na łamach których ukazują się artykuły monograficzne analizujące zawartość cyfrowych publikatorów dla kobiet, jak też w szerszym kontekście pokazujące miejsce problematyki kobiecej w Internecie.

Warto, by polscy naukowcy podjęli w szerszym zakresie badania w tym kierunku. Czyniąc to, powinno się spojrzeć na starsze edycje prasy dla kobiet nie tylko poprzez pryzmat historii tego medium, ale też z perspektywy archeologii mediów, a zajmując się przekazami internetowymi adresowanymi do pań, zastosować warsztat badawczy typowy dla humanistyki cyfrowej. W tym ostatnim przypadku dobrym punktem wyjścia do szerszego wykorzystania w analizie i interpretacji przekazów medialnych dostępnych narzędzi i metod humanistyki cyfrowej byłoby posłużenie się np. aplikacją Voyant Tools, która automatycznie przetwarza wielkie ilości danych (*analysis big data*) oraz pozwala na łączenie zbiorów danych w różnych formatach (*linked open data*).

Postulat wykorzystania na większą skalę tak szerokiego w sensie chronologiczno-rzeczowym katalogu źródeł, poznanie ich specyfiki i analiza zawartych w nich treści, jak też prześledzenie zmieniających się form narracji ukierunkowanej na tę grupę odbiorców pozwoli znacząco poszerzyć perspektywę poznawczą w badaniach historii i współczesności kobiet oraz umożliwi ocenę ich obecności w sferze publiczno-medialnej w Polsce.

Zamieszczone w tym tomie rozważania są ważnym krokiem w realizacji wskazanych powyżej kierunków badawczych. Ogólnopolskie grono autorek i autorów związanych z Instytutem Studiów Kobięcych stawia ten krok z nadzieją, że tym samym przyczynia się do pogłębienia wiedzy o historii Polek.

Małgorzata Dajnowicz

<https://orcid.org/0000-0001-6124-9983>

Uniwersytet w Białymstoku

Adam Miodowski

<https://orcid.org/0000-0002-2623-955X>

Uniwersytet w Białymstoku

Maria Bauchrowicz-Tocka

<https://orcid.org/0000-0003-1691-2568>

Instytut Studiów Kobietych

Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja

Wraz z zapoczątkowaniem w krajach zachodnich na przełomie lat 60. i 70. XX w. procesu odchodzenia od historii wydarzeniowej (politycznej i wojskowej) na rzecz szeroko rozumianej historii społecznej otworzyła się wreszcie perspektywa podjęcia badań z zakresu historii kobiet. Wcześniejsza historiografia nie poświęcała zbyt wiele uwagi kobietom nie tylko ze względów kulturowych, ale też z powodu niedostatecznej dostępności lub „milczenia” źródeł na ich temat. Dopiero sięgnięcie po dotąd pomijane materiały, odczytanie na nowo wcześniej wykorzystywanych i przede wszystkim odkrycie masowych źródeł XIX- i XX-wiecznych stworzyły odpowiednie warunki do podjęcia badań z zakresu historii kobiet. Nie mniej ważny dla ich rozwoju był też dokonujący się równolegle postęp w zakresie metodologii badań historycznych.

W polskich realiach zainteresowanie historią kobiet ujawniło się dopiero pod koniec lat 80. XX w., czego uzewnętrznieniem było powstanie w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego kierowanego przez Annę Żarnowską Zespołu Badawczego Historii Społecznej Polski

XIX i XX wieku. Dzięki temu w latach 90. XX w., a zwłaszcza w dwóch pierwszych dekadach XXI w. tematyka kobieca w polskiej historiografii mogła szybko zająć poczesne miejsce. Czerpiąc z dobrych wzorów zachodnioeuropejskich i północnoamerykańskich, polskie badaczki i polscy badacze podjęli trud odkrywania nieznanych kart historii Polek.

Dziś na początku trzeciej dekady XXI w. warto obejrzyć się wstecz, by dokonać bilansu dokonań polskiej historiografii w badaniach nad szeroko rozumianą historią kobiet¹. Równie ważne jak odpowiedź na pytanie, co zostało osiągnięte (odkryte i opisane) w tej materii przez badaczki i badaczy z takich ośrodków, jak m.in. warszawski, poznański, wrocławski, białostocki, lubelski, kielecki, jest też zidentyfikowanie „białych plam” w historii Polek. A tych paradoksalnie najwięcej jest w odniesieniu do okresu Polski Ludowej.

Po zakończeniu II wojny światowej w 1945 r. sytuacja Polek znacznie różniła się od położenia kobiet w tzw. wolnym świecie. W Polsce Ludowej emancypacja kobiet postępowała zgodnie z sowieckimi wzorcami. W ramach tzw. szóstej fali emancypacji zadekretowano pełne równouprawnienie płci i wezwano kobiety do włączenia się do produkcji przemysłowej i skolektywizowanego rolnictwa. Swoje apogeum „szósta fala” osiągnęła, gdy Sejm w 1956 r. zalegalizował aborcję, czemu towarzyszyło nasilenie „proaborcyjnej” propagandy i polemiki ze środowiskami katolickimi. Władza ludowa tolerowała tylko „ograniczony” oficjalny feminizm (feminizm marksistowski) propagujący uwolnienie kobiet od ciężaru obowiązków rodzinnych i domowych, aby tym aktywniej mogły włączyć się w pracę zawodową.

Biorąc pod uwagę z jednej strony katalog kluczowych tematów o tematyce kobiecej, które oczekują opracowania, i dostępność obrazujących je źródeł, a z drugiej kierunek ewolucji zainteresowań badawczych większości naukowców zajmujących się tą problematyką, dochodzi się do wniosku, że potencjalnym polem dalszej ich aktywności w tej sferze powinny być badania tradycyjnych i cyfrowych mediów adresowanych do kobiet, a konkretnie np. badania prasoznawcze (i szerzej medioznawcze)

¹ Wojciech Piasek, „Historia kobiet bez historii kobiet? O konsekwencjach nadmiernej polityzacji historii kobiet”, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 2011, t. 19(4), 166–169.

połączone z wieloaspektową analizą ich zawartości. W praktyce wiązałyby się to z koniecznością wiwisekcji zmieniających się w czasie form i treści przekazów kierowanych do kobiet (i o kobietach). Przy czym uwagę w równym stopniu należałoby skupić na publikacjach ukazujących się na łamach prasy tradycyjnej (XIX–XX-wiecznej), jak też internetowej (XXI-wiecznej)² oraz przekazach z mediów audiowizualnych, zarówno tych klasycznych, jak radio, kinematografia, telewizja, jak i cyfrowych, jak podcast, vodcast, streaming, blog, vlog, czy treści prezentowanych za pośrednictwem portali i serwisów internetowych. Sięgając po wymienione źródła, nie powinno się zapominać o wykorzystaniu przekazów wpisujących się w przestrzeń badawczą *oral history*, o egodokumentach (wspomnieniach, relacjach, kronikach) i intymistyce (listach, dziennikach, pamiętnikach), tak ważnych nie tylko w biografistyce. Do powyższej listy dodać jeszcze należy fotografię tradycyjną (np. prasową) i cyfrową (np. internetową).

W tym ostatnim przypadku warto pomimo pewnych zastrzeżeń uwzględnić źródła wizualne w katalogu wykorzystywanych materiałów badawczych. Tylko z pozoru jest to powierzchowny i mało wymowny nośnik wiedzy o historii kobiet. Sięgając po fotografię, należy mieć na uwadze, że choć nie jest ona sama w sobie dokumentem, to odznacza się walorami dokumentacyjnymi. Posiada swoistą wartość dokumentalną. Zdjęcia dokumentują nie tylko to, co gdzieś się wydarzyło, lecz także i to, jak fotograf to wydarzenie postrzegał. Analizując zdjęcie, powinno się więc interpretować nie tylko treść danego ujęcia, ale też zaprezentować zakodowaną w uchwyconym kadrze autorską ocenę zdarzenia³. Warto

² Anna Wesołowska, „Polska prasa dla kobiet w Internecie”, *Zagadnienia Informatyki Naukowej*, 2011, nr 2(98), 64–77.

³ W historiografii zachodniej (choć w odniesieniu do refleksji na temat opisu dziejów za pomocą statycznych obrazów należałoby raczej posłużyć się bardziej adekwatnym pojęciem, jakim jest historiofotia) w obiegu naukowym mamy wiele wartościowych publikacji poświęconych walorom poznawczym fotografii. Zob.: André Rouillé, *La Photographie: entre document et art contemporain*, Paris: Gallimard, 2005 – por. polski przekład: André Rouillé, *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, przeł. Oskar Hedemann, Kraków: Universitas, 2007; Susan Sontag, *O fotografii*, przeł. Sławomir Magala, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986. Polska historiofotia też może pochwalić się ważnymi publikacjami nt. źródeł fotograficznych. Zob.: Violetta Julkowska (red.), *Fotio-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Histo-

zatem odkryć dla potrzeb badawczych zarówno fotografie kobiet, jak i przez kobiety wykonane.

Postulat wykorzystania na większą skalę tak szerokiego w sensie chronologiczno-rzeczowym katalogu źródeł, poznanie ich specyfiki i analiza zawartych w nich treści, jak też prześledzenie zmieniających się form narracji ukierunkowanej na tę grupę odbiorców będzie miało na celu znaczące poszerzenie perspektywy poznawczej w badaniach historii i współczesności kobiet oraz pozwolenie na ocenę ich obecności w sferze publiczno-medialnej w Polsce⁴.

Pierwsze kroki w tym kierunku zostały już poczynione. Dobrym tego przykładem są projekty badawcze realizowane w latach 2019–2022 w ramach powstałej pod auspicjami Instytutu Studiów Kobietych tzw. Białostockiej Szkoły Historii Kobiety⁵. Współtworzący ją naukowcy podjęli badania prasoznawcze ukierunkowane na tradycyjną XIX- i XX-wieczną prasę⁶, zajęli się analizą jej zawartości⁷ lub rozpoznaniem walorów źró-

rii UAM, 2012; Sabina Jakutovič, „Problem wartości fotografii jako dokumentu”, *Sensus Historiae. Studia Interdyscyplinarne*, 2019, nr 2, 11–39; Sławomir Sikora, *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN & Wydawnictwo Świat Literacki, 2004.

⁴ Teresa Sasińska-Klas, „Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2014, t. 57, nr 2(218), 162–175.

⁵ Adam Miodowski, „Ośrodek Badań Historii Kobiety Instytutu Studiów Kobietych. Dokonania, plany naukowe, perspektywy badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2022, nr 1(12), 193–210.

⁶ Ewa Maj, „Katolicka, katolicko-narodowa i narodowa prasa dla kobiet w Polsce międzywojennej: cechy czasopiśmiennictwa światopoglądowego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 1(10), 71–96; Anna Szwed-Walczak, „Prasa jako narzędzie społecznej i politycznej aktywizacji kobiet w latach 1989–1992. Polska prasa dla kobiet w czasie transformacji ustrojowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 110–148; Urszula Sokołowska, „Edukacyjna rola «Filipinki» w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 2(11), 143–157; Agnieszka Zaniewska, „«Nasza Praca» – miesięcznik «wytycznych» do działań i praktyk Ligi Kobiety”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 1(10), 143–161.

⁷ Ewa Maj, „Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku «Kuźniczanka» (1931–1936)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 113–139; Agnieszka Śliwa, „Wizerunek kobiety w prowincjonalnej prasie fachowej w okresie PRL-u na przykładzie czasopisma «Walczymy o Stal» w latach 1951–1956”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 54–69;

dłowo-poznawczych⁸ czy też badaniami nastawionymi na poznanie (odtworzenie) biografii zawodowych wybitnych dziennikarek. Podejmowano i kontynuowano też badania nad źródłem zgromadzonym w archiwach państwowych, tzw. tradycyjnym dokumentem odnoszącym się do dziejów kobiet⁹. Część badaczy skupionych wokół Ośrodka Badań Historii Kobiet szeroko wykorzystywała materiały prasowe jako podstawowe źródło przy ustalaniu faktów historiograficznych kluczowych dla podejmowanych przez siebie tematów badawczych z zakresu historii kobiet¹⁰. Wśród członkiń i współpracowników Instytutu Studiów Kobietych jest

Maria Bauchrowicz-Tocka, *Łomża i region na łamach polskiej prasy łomżyńskiej okresu międzywojennego*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2018.

- ⁸ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Prasa jako źródło do badań działalności kobiet. Wybrane przykłady polskich dziennikarek emigracyjnych”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 149–171; Anna Szwed-Walczak, „Wywiad prasowy w polskiej prasie dla kobiet (w latach 1989–1992) – źródło wiedzy o życiu kobiet w czasie transformacji systemowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 10, 213–243; Justyna Zajko-Czochańska, Urszula Sokołowska, „Listy czytelniczek do «Kobiety i Życia» i «Przyjaciółki» jako źródło badań codziennego życia kobiet w PRL”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 94–109.
- ⁹ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Ikona polskiego dziennikarstwa emigracyjnego z Londynu – Krystyna Cywińska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 88–112; eadem, „Regina Wasiaś-Taylor – animatorka kultury, dziennikarka, prezes Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w Londynie”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 2(11), 73–116; Paweł Woś, „Maria Wysłouchowa – redaktorka, publicystka, działaczka społeczna i polityczna”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 1(10), 53–70.
- ¹⁰ Ewa Maj, „Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 2(11), 37–72; Małgorzata Dajnowicz, „Urszula Sokołowska, Sama, ale czy samotna? – obraz niezamężnych kobiet u schyłku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 1(10), 195–212; Joanna Morawska, „Macierzyństwo w świetle poznańskich czasopism dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku – stan badań i perspektywy badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 50–66; Adam Miodowski, „Działalność zagranicznych ruchów kobiecych w świetle publikacji «Naszej Pracy» – organu prasowego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet (1947–1949)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 2020, 140–157; Maria Bauchrowicz-Tocka, „Udział kobiet w wyborach do Sejmu Ustawodawczego na łamach prasy lokalnej. Wybrane przykłady”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 1(6), 54–72; Łukasz Jędrzejski, „Dyskurs polityczny w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach tygodnika «Zwierciadło». Przypadek sporu o Tysiąc-lecie Państwa Polskiego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 70–93; Agnieszka Śliwa, „Życie społeczne i kulturalne na łamach czasopisma zakładowego

też potencjał do podjęcia badań opartych na tradycyjnych formach źródeł audiowizualnych, takich jak kroniki filmowe i filmy fabularne. Za taką oceną przemawiają ich doświadczenia publikacyjne zarówno te chronologicznie odległe¹¹, jak i te najnowsze¹².

Zupełnie nowym wyzwaniem poznawczym nie tylko dla środowisk naukowych związanych z Instytutem Studiów Kobiety i Ośrodkiem Badań Historii Kobiet, do pewnego stopnia prekursorskim w kraju, mogłyby się z kolei stać wieloaspektowe badania dotyczące zarówno obecności tematyki kobiecej w polsko- i obcojęzycznej prasie internetowej, jak i rozpoznanie e-prasy i pozostałych mediów cyfrowych adresowanych wyłącznie do kobiet. Na Zachodzie tego typu badania prowadzi się od lat, czego efektem są nie tylko liczne publikacje książkowe¹³, ale też zainteresowanie tą tematyką ze strony specjalistycznych czasopism naukowych, na łamach których ukazują się artykuły monograficzne analizujące wartość cyfrowych publikatorów dla kobiet, jak też w szerszym kontekście pokazujące miejsce problematyki kobiecej w Internecie¹⁴.

«Walczymy o Stal» w latach 1953–1956”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiet*, 2021, nr 2(11), 175–195.

- ¹¹ Ewa Maj, „Źródłowe badanie dziejów Polski Ludowej; przypadek fabularnej twórczości filmowej”, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*, 2013, nr 10, 3–23.
- ¹² Łukasz Jędrzejki, „Wizerunki kobiet w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1949–1953 (zarys problemu)”, *Polityka i Społeczeństwo*, 2015, nr 2, 87–97; idem, „Polska Kronika Filmowa w latach 1945–1968 jako medium partyjne. Zarys problemu”, *Polityka i Społeczeństwo*, 2017, nr 1, 158–170; idem, „Obrazy Ziemi Zachodnich i Północnych w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1944–1948”, *Przegląd Zachodni*, 2021, nr 1, 73–95; idem, *Polska Kronika Filmowa (1944–1994). Obrazy komunikowania politycznego*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020; idem, „Source study of the Polish Film Chronicle (1944–1994). Biography of editor-in-chief Helena Lemańska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiet*, 2021, nr 10, 163–182; Justyna Granatowska, „Kwestia kobieca w Polskiej Kronice Filmowej (postulaty badawcze w zarysie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiet*, 2021, nr 10, 183–194.
- ¹³ Przykładem publikacji poruszającej tę tematykę jest m.in. rozprawa: Brooke Erin Duffy, *Remake, Remodel: Women’s Magazines in the Digital Age*, Chicago: University of Illinois Press, 2013.
- ¹⁴ Joanna Bierówka, „Czy Internet poszerza zakres wpływu kobiet, czy zakres wpływu na kobiety?” [w:] Anna Frątczak (red.), *Kobiety wobec polityki – kobiety w polityce. Historia, realia, perspektywy*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2009, 69–79; Laura García-Favaro, “From producers to shareaholics: Changing models of reader interaction in women’s online magazines”, *Communication, Capitalism & Critique*, 2016, vol. 14, no. 2, 346–379.

Warto, aby polscy naukowcy podjęli w szerszym zakresie badania w tym kierunku¹⁵. Czyniąc to, powinno się spojrzeć na starsze edycje prasy dla kobiet nie tylko poprzez pryzmat historii tego medium, ale też z perspektywy archeologii mediów¹⁶, a zajmując się przekazami internetowymi adresowanymi do kobiet, zastosować warsztat badawczy typowy dla humanistyki cyfrowej¹⁷. W tym ostatnim przypadku dobrym punktem wyjścia do szerszego wykorzystania w analizie i interpretacji przekazów medialnych dostępnych narzędzi i metod humanistyki cyfrowej byłoby np. posłużenie się aplikacją Voyant Tools, która automatycznie przetwarza wielkie ilości danych (*analysis big data*) oraz pozwala na łączenie zbiorów danych w różnych formatach (*linked open data*).

Ogólny, a w wielu aspektach także szczegółowy obraz powstawania, rozwoju, działalności i dekompozycji poszczególnych struktur polskiego ruchu kobiecego jest już naukowo wstępnie rozpoznany. W porównaniu z historiografią zachodnią jesteśmy jednak dopiero na początku drogi poznawania współczesnej historii Polek i ruchów emancypacyjnych, które tworzyły się i organizowały pod zaborami, w latach Wielkiej Wojny, w dwudziestoleciu międzywojennym, w realiach okupacyjnych podczas drugiej wojny światowej (zwłaszcza pod okupacją sowiecką w latach

¹⁵ Jednym z ważkich tematów wartych szerszego niż dotychczas podjęcia jest działalność ruchów kobiecych mobilizujących się do działania poprzez Internet – zob.: Magdalena Przeszło, „Wybrane oddolne ruchy kobiet, mobilizujących się przez Internet”, *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A. Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne*, 2017, t. 9, nr 1, 9–25. Równie ważny jest też ogląd aktywności politycznej kobiet wykorzystujących media internetowe – zob.: Beata Pająk-Patkowska, „Przejawy aktywności politycznej kobiet w Internecie” [w:] Dorota Piontek, Szymon Ossowski (red.), *Komunikowanie społeczne w dobie nowych technologii*, Poznań: Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, 2017, 49–66.

¹⁶ Siegfried Zielinski, *Archeologia mediów. O głębokim czasie technicznie zapośredniczonego słuchania i widzenia*, przeł. Krystyna Krzemieniowa, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010; Przemysław Wiatr, „Siegfried Zielinski – archeolog i wariantolog mediów”, *Dialogi Polityczne: Polityka, Filozofia, Społeczeństwo, Prawo*, 2020, nr 29, 141–152.

¹⁷ Andrzej Radomski, Radosław Bomba (red.), *Zwrot cyfrowy w humanistyce. Internet – Nowe Media – Kultura 2.0*, Lublin: E-Naukowiec, 2013. W przywołanej publikacji – zob.: Radosław Bomba, „Narzędzia cyfrowe jako wyznacznik nowego paradygmatu badań humanistycznych” [w:] Andrzej Radomski, Radosław Bomba (red.), *Zwrot cyfrowy...*, 57–71; Siegfried Zielinski, „Tekst elektroniczny. Niektóre problemy audiowizualnych tekstur”, przeł. Konstanty Szydłowski, *Teksty Drugie*, 2014, nr 3, 216–226.

1939–1941), w czterdziestopięcioleciu Polski Ludowej i wreszcie w postkomunistycznej rzeczywistości ostatniej dekady XX w.

Dobrym przykładem tematu, który wymaga szerokiego podjęcia, jest działalność Ligi Kobiet w latach 1945–1989. W ostatnim okresie ukazało się wiele publikacji naukowych, które stanowią przyczynę do kompleksowego opracowania działalności Ligi Kobiet na poziomie centralnym, regionalnym i lokalnym. Jak dotąd nie powstała żadna monografia naukowa omawiająca całokształt działalności Ligi w czterdziestopięcioleciu Polski Ludowej. Aktualne ustalenia badawcze, odnoszące się do funkcjonowania ruchu kobiecego w realiach peerelowskich, dotyczyły głównie wykazania jego niesamodzielności i zależności od ówczesnej polityki władz komunistycznych. Dotychczasowe publikacje na ten temat traktować należy jako wstęp do szerszych, kompleksowych badań naukowych¹⁸.

Jak dotąd najbardziej pogłębione badania poświęcone tej organizacji prowadziła Barbara Nowak, a ich wyniki zawarła w swojej dysertacji doktorskiej pt. *Serving women and the state: the League of Women in Communist Poland*, powstałej w Stanach Zjednoczonych. Praca ta, choć zawiera podstawowe ustalenia z zakresu działalności Ligi Kobiet na tle rzeczywistości Polski Ludowej, oparta jest na stosunkowo ograniczonej bazie źródłowej. Autorka rozprawy wykorzystała zasoby archiwalne przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Pomięła jednak materiały źródłowe z zasobów Instytutu Pamięci Narodowej oraz te udostępniane w wojewódzkich archiwach państwowych. Ponadto słabo przeanalizowane i wykorzystane w opracowaniu Nowak są materiały z periodyków wydawanych przez Ligę. Wskazać należy przede wszystkim na „Naszą Pracę” (1947–1989), z której wybiórczo korzystała Nowak, oraz „Zwierciadło” (1957–1961 oraz 1982–1989)¹⁹. W tych okoliczno-

¹⁸ Barbara Klich-Kluczevska, Katarzyna Stańczak-Wislicz, Małgorzata Fidelis, Piotr Perkowski, *Kobiety w Polsce 1945–1989: nowoczesność, równouprawnienie, komunizm*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2020.

¹⁹ Zob. Małgorzata Dajnowicz, „Zwierciadło” – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989), *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, t. XX, nr 3, 67–90. Do opracowania początkowego okresu dziejów tej organizacji korzystałam także „Naszą Pracę” – eadem, „Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Naszej Pracy» (1947–1949)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy*

ściach ustalenia tej badaczki uznać należy za swego rodzaju wprowadzenie do kompleksowych badań nad Ligą Kobiet.

O działalności organizacji pisała też Małgorzata Fidelis w swej anglojęzycznej książce *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*²⁰. Ta przetłumaczona na język polski publikacja²¹ nie skupia się jednak na Lidze Kobiet, lecz na uwarunkowaniach dokonujących się w Polsce Ludowej procesów emancypacji i równouprawnienia kobiet. Autorka lansuje przy tym tezę, że płeć stała się podstawową kategorią budującą hierarchię społeczeństwa polskiego po II wojnie światowej²².

Ważne ustalenia o założeniach i funkcjonowaniu Ligi na szczeblu krajowym poczynił Dariusz Jarosz w artykule pt. *Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)*²³, wskazując kierunki działalności i zmiany ideologiczno-programowe zachodzące w organizacji pod wpływem polityki państwa. Ponadto w swoich badaniach zwrócił uwagę na sytuację kobiet w okresie realizacji założeń planu 6-letniego oraz możliwości awansu społecznego kobiet propagowane w prasie²⁴.

w prasie XX i XXI wieku, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2016, 306–307 oraz „Kobietę” i „Kobietę Dzisiejszą” – eadem, „Działalność Ligi Kobiet na obszarze kraju w świetle czasopism organizacji – «Kobiety Dzisiejszej» (1946–1947) i «Kobiety» (1947–1949)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2018, t. XXI, nr 3, 57–74.

²⁰ Małgorzata Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

²¹ Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, przeł. Maria Jaszczurowska, Warszawa: Grupa Wydawnicza Foksal, 2010.

²² Nie wszyscy zgadzają się z tą tezą – zob.: Tomasz Leszkowicz, „Natalia Jarska: «genderowa» rewolucja w PRL była ograniczona”, *histmag.org* [online] [dostęp: 1.01.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://histmag.org/Natalia-Jarska-genderowa-rewolucja-w-PRL-byla-ograniczona-9173>>.

²³ Dariusz Jarosz, „Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)” [w:] Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009, 307–330.

²⁴ Dariusz Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN, 2000. Autor w szerokim kontekście podejmuje w tej publikacji też kwestię kobiecą w realiach Polski stalinowskiej. Por. Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Rola kobiety w Polsce Ludowej w świetle treści propagandowych rozpowszechnianych przez Ligę Kobiet w latach 1946–1956”, *Dzieje Najnowsze*, 2018, t. 50, nr 2, 149–179.

Na wizerunek kobiet promowany w periodykach do zakończenia realizacji planu 6-letniego zwrócili także uwagę Małgorzata Hajdo²⁵ i Piotr Perkowski²⁶. Natomiast Natalia Jarska i Marta Madejska²⁷ scharakteryzowały działania Ligi Kobiet podejmowane w zakresie pomocy kobietom pracującym. Jarska zwróciła uwagę na aktywność Ligi Kobiet w poznańskiej dzielnicy Wilda po zakończeniu planu 6-letniego²⁸ oraz przy okazji obchodów Dnia Kobiet²⁹. W innym artykule tej autorki pt. *A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party in Poland* ukazane zostały zależności między komunistyczną władzą a ruchem kobiecym w Polsce Ludowej³⁰. Autorka podjęła się rozstrzygnięcia dylematu, czy organizacje kobiece były wyłącznie narzędziem realizacji polityki komunistycznej, czy miały swobodę działania na rzecz kobiet. Jarska podjęła próbę prezentacji relacji między PZPR a Ligą Kobiet oraz ukazania katalogu działań realizowanych przez liżanki zgodnie z linią partii.

Działalność jedynej masowej organizacji kobiecej w Polsce Ludowej stała się także obiektem zainteresowania Anny Nowakowskiej-Wierchoś³¹ i Sławomiry Walczewskiej³². Ta ostatnia bardzo krytycznie

²⁵ Małgorzata Hajdo, „Wizerunek kobiety jako matki, pracownika i działaczki społecznej prezentowany na łamach prasy kobiecej w latach 1948–1956”, *Dzieje Najnowsze*, 2006, nr 3, 55–72.

²⁶ Piotr Perkowski, „Aktywność zawodowa gospodyń domowych na łamach prasy kobiecej Polski Ludowej” [w:] Lucyna Kopciwicz, Edyta Zierkiewicz (red.), *Koniec mitu niewinności? Pleć i seksualność w socjalizacji i edukacji*, Warszawa: Wydawnictwo Eneteia, 2009, 289–315.

²⁷ Marta Madejska, *Aleja włókniarek*, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2018, 204–205.

²⁸ Natalia Jarska, „Liga Kobiet w terenie. Działalność Zarządu Dzielnicowego Poznań-Wilda w latach 1956–1966” [w:] Łukasz Kamiński, Tomasz Kozłowski (red.), *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2009. Referaty*, Warszawa: IPN, 2010, 149–158.

²⁹ Natalia Jarska, „Obchody Dnia Kobiet w Polsce Ludowej”, *Dzieje Najnowsze*, 2010, nr 4, 15–28. Por. Beata Goworko-Składanek, „Obchody Międzynarodowego Dnia Kobiet w Rosji w latach 1913–1991”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 2(3), 58–73.

³⁰ Natalia Jarska, „Patriarchal Marriage? The Women's Movement and The Communist Party in Poland (1945–1989)”, *Kwartalnik Historyczny*, 2018, vol. 125 (eng. ed.), no. 2, 7–37.

³¹ Anna Nowakowska-Wierchoś, „Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet (1945–1949) i Związek Kobiet Polskich im. Marii Konopnickiej we Francji (1944–1950) – dokumenty programowe”, *Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja*, 2013, nr 2, 253 [online]: [dostęp: 20.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://bitly.pl/ejwnp>>.

³² Sławomira Walczewska, „Liga Kobiet – jedyna organizacja kobieca w PRL”, [online] [dostęp: 30.10.2018]. Dostępny w World Wide Web: <<http://bitly.pl/amOZ3>>.

oceniła działalność Ligi. W przywoływanym tu artykule wysunęła tezę, że Liga Kobiet przyczyniła się do zwiększenia bierności politycznej kobiet i ich wycofania w prywatność. Polemizowała z tym poglądem Katarzyna Jurkowska w artykule pt. *Kłopoty z tożsamością*³³. Istotne ustalenia na temat realizacji wytycznych władz komunistycznych oraz działalności propagandowej Ligi Kobiet i funkcjonowania powiązanych z nią Kół Rodzin Milicyjnych poczyniła Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk³⁴. Ważną monografię książkową o ruchu kobiecym w Polsce po 1945 r. opublikowała Magdalena Grabowska. Poszerza ona znacząco stan dotychczasowej wiedzy nt. aktywności kobiet w Polsce Ludowej, w tym działaniach aktywistek skupionych w Lidze Kobiet³⁵.

Od 2016 r. tematyką kobiecą, a szczególnie przestrzenią aktywności Ligi Kobiet, zajmuje się grono białostockich badaczek i badaczy związanych z tamtejszym Instytutem Studiów Kobięcych. Należą do nich Małgorzata Dajnowicz, Maria Bauchrowicz-Tocka, Urszula Sokołowska, Justyna Zajko-Czochańska, Agnieszka Zaniewska, Justyna Kowalska, Adam Miodowski, a także przesuwający ramy chronologiczne badań nad tematyką kobiecą do starożytności Rafał Kosiński³⁶, Robert Suski³⁷ oraz niezwiązane z tym środowiskiem, ale wpisujące się weń tematyką swych

³³ Katarzyna Jurkowska, „Kłopoty z tożsamością, czyli Liga Kobiet Polskich”, *Ośka*, 2000, nr 2, 2000, 37–38.

³⁴ Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Rola Ligi Kobiet w popularyzowaniu polityki władz Polski Ludowej” [w:] Dorota Litwin-Lewandowska, Krzysztof Bałękowski (red.), *Polska Ludowa 1944–1989 – wybrane problemy historii politycznej i społecznej*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel, 2016, 283–301; eadem, „Treści propagandowe rozpowszechniane przez Społeczno-Obywatelską Ligę Kobiet na podstawie pisma «Poznajmy Prawdę» (1946–1952)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 59–72; eadem, „Kości Rodzin Milicyjnych – powstanie, organizacja i praca propagandowa”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 1(2), 28–46; eadem, „Kości Rodzin Milicyjnych – zadania i zakres działań (1969–1989)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 2(3), 74–90.

³⁵ Magdalena Grabowska, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.

³⁶ Rafał Kosiński, „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet w późnej starożytności i Bizancjum”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 2(9), 9–25.

³⁷ Robert Suski, „Amazonki w «Historia adversus paganos» Orozjusza. Dzieje recepcji i reinterpretacji mitu”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1(10), 9–35.

zainteresowań Agnieszka Stasiewicz, Emilia Świętochowska-Bobowik i Urszula Gierasimiuk.

W badaniach nad historią kobiet doby Polski Ludowej na podkreślenie zasługuje prócz kompleksowego podjęcia tematyki Ligi Kobiet, zwłaszcza traktowanych wcześniej przyczynkarsko, przede wszystkim w zakresie rozpoznania jej struktur terenowych, także konsekwentne przesuwanie zakresu chronologicznego badań z najlepiej opracowanego pierwszego dziesięciolecia działalności organizacji na kolejne dekady, aż do lat 80. XX w.³⁸ Nie mniej ważne jest też szerokie otwarcie w opracowywaniu tego tematu na źródła prasowe³⁹.

Znaczący wkład w rozpoznanie i wykorzystanie źródeł prasowych w badaniach historii kobiet wniosły Urszula Sokołowska (publikująca początkowo pod nazwiskiem Ćwik)⁴⁰ i Justyna Zajko-Czochańska⁴¹. Natomiast Agnieszka Zaniewska (publikująca początkowo pod nazwiskiem Drozdowska) przyczyniła się w dużym stopniu do pogłębienia wiedzy na temat terenowych struktur Ligi Kobiet w północno-wschodniej części

³⁸ Zob.: Małgorzata Dajnowicz, „Główne kierunki działalności Ligi Kobiet w Polsce Ludowej do 1975 roku (ze szczególnym uwzględnieniem województwa białostockiego)”, *Prace Historyczne*, 2018, nr 145(3), 579–601; eadem, „Liga Kobiet w terenie. Kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981”, *Niepodległość i Pamięć*, 2018, nr 2, 161–182.

³⁹ Małgorzata Dajnowicz, „Działalność...”, 295–307; eadem, „«Kobieta Dzisiejsza. Dwutygodnik Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet» jako platforma informacyjna o kierunkach prac organizacji (w początkowym okresie formowania struktur)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 73–83.

⁴⁰ Urszula Sokołowska, *Role społeczne kobiet w świetle periodyku „Kobieta i Życie” na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1970–1989*, ss. 363 [mps]; Urszula Ćwik, „Podstawowe założenia Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Mody i Życia Praktycznego» (1946–1951)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 49–58.

⁴¹ Justyna Zajko-Czochańska, „Wybrane formy emancypacji kobiet wiejskich na łamach «Przyjaciółki» w latach 1956–1975” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 155–169; eadem, „Deskrypcja wielodzietności w mutacji wiejskiej «Przyjaciółki» (1956–1975)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2021, t. 24(4), 37–50.

kraju⁴² (o których jako pierwsza pisała M. Dajnowicz⁴³). Małgorzata Dajnowicz rozpoznała działalność organizacji w regionie łódzkim⁴⁴. O działalności terenowych struktur Ligi w zachodniej części kraju pisał z kolei Adam Miodowski⁴⁵.

Większość z przywołanych powyżej opracowań koncentruje się na pierwszej dekadzie działalności Ligi Kobiet i stanowi w istocie przyczynek do dalszych pogłębionych badań nad dziejami polskiego ruchu kobiecego w drugiej połowie XX w. Zapoznając się z tymi publikacjami, przekonujemy się, że nowatorskie, a przy tym odideologizowane ujęcie historii kobiet jest możliwe. W całej pełni widać to np. w wypowiedziach na temat specyfiki funkcjonowania w realiach Polski Ludowej masowego ruchu kobiecego, jakim była Liga Kobiet. Analiza tych publikacji pozwala zorientować się nie tylko w dorobku badawczym poszczególnych środowisk naukowych, ale też pokazuje, jakie są perspektywy i jakie pojawiają się wyzwania przed polską historiografią, jeśli chodzi o tematykę kobiecą. Chcąc tym wyzwaniom sprostać, prócz dbałości o metodologię badań konieczne jest też odczytanie na nowo już znanych źródeł, jak również sięgnięcie po dotychczas pomijane.

Wieloaspektowość tematyczna i zróżnicowanie chronologiczne pokazują, w jak różnych kierunkach prowadzone są współczesne polskie

⁴² Agnieszka Zaniewska, „Liga Kobiet w okręgu białostockim w latach 1956–1975. Kierunki i efekty działalności” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 297–319; eadem, „Działalność Ligi Kobiet w północno-wschodniej części Polski Ludowej w latach 1975–1989 w świetle «Naszej Pracy»”, *Niepodległość i Pamięć*, 2019, nr 2 (66), 183–211.

⁴³ Małgorzata Dajnowicz, „Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie (na tle głównych kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 1 (2), 9–25; eadem, „Liga Kobiet w terenie. Kierunki działalności...”, 161–178; eadem, „Główne kierunki...”, 579–601.

⁴⁴ Małgorzata Dajnowicz, „Liga Kobiet w okręgu łódzkim w latach 1945–1981. Główne obszary działalności organizacji”, *Dzieje Najnowsze*, 2019, nr 51(4), 75–90.

⁴⁵ Adam Miodowski, „Local conditions for the activities of the League of Women structures in the Lower Silesia during the Stalinist period”, *Społeczeństwo i Polityka*, 2018, nr 4 (57), 137–155; idem, „Udział dolnośląskiej Ligi Kobiet w kampaniach propagandowych na rzecz aktywizacji zawodowej kobiet ze środowisk patologicznych i społecznych (1949–1955)”, *Niepodległość i Pamięć*, 2019, t. XXVI, nr 1, 279–302.

badania z zakresu historii kobiet⁴⁶. Równocześnie przekonujemy się też, jak wiele zagadnień wciąż umyka uwadze badaczek i badaczy. Te swoje „białe plamy” oczekują na wypełnienie ich treścią. Inspiracją w tym względzie mogą być nowatorskie metodologicznie, a przy tym rzetelne, wolne od wszelkich ideologicznych naleciałości badania prowadzone na zachodzie po obu stronach Atlantyku.

W polskich realiach na etapie odchodzenia (ale bez rezygnacji) od szerokiego wykorzystania klasycznych źródeł na rzecz ich współczesnych odpowiedników konieczne jest wykorzystywanie zarówno tradycyjnej, jak i najnowszej metodologii oraz narzędzi badawczych. W przypadku klasycznej bazy źródłowej naturalny wydaje się wybór metodologii, której podstawą byłyby metody: analizy krytycznej treści źródeł historycznych (archiwalnych), analizy krytycznej treści piśmiennictwa naukowego (opracowań) i analizy krytycznej zawartości prasy⁴⁷. Wykorzystywanie klasycznych źródeł nie ogranicza palety opcji metodologicznych tylko do wyboru starszych metod jakościowych. Sięgając po tego typu materiały, można (i należy) stosować też nowsze ich odpowiedniki, użyteczne w odkrywaniu wielu aspektów historii kobiet, takie jak np. krytyczna analiza dyskursu (*Critical Discourse Analysis* – CDA) czy metoda analizy

⁴⁶ Rafał Kosiński, „Kilka uwag...”, 9–25; Cezary Kuklo, „Badania nad historią kobiet w Polsce XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?”, *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica*, 2020, nr 107, 13–57; Małgorzata Dajnowicz, „Two faces of Polish women’s political activity: the women’s movement in the period from the end of the nineteenth century to the second half of the twentieth century”, *Women’s History Review*, 2021, vol. 30, no 1, 69–85; Katarzyna Stańczak-Wislicz, Piotr Perkowski, „Dzieje kobiet w PRL: stan i perspektywy badań” [w:] Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce: dyskusja wokół przyszłej syntezy*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 133–157; Agnieszka Drozdowska, „Liga Kobiet w województwie białostockim – stan badań i postulaty badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2018, nr 2(5), 112–127. Por. Sylwia Kuźma-Markowska, „Why There Is No Gender History in Poland?”, *Dialogue and Universalism*, 2010, nr 20(5/6), 9–18.

⁴⁷ Analiza treści (analiza zawartości) była i pozostaje najbardziej efektywną metodą badawczą analizy przekazów – zob.: Uwe Flick, *An Introduction to Qualitative Research*, London: SAGE Publications, 2010, 323. Por. Małgorzata Lisowska-Magdziarz, *Analiza zawartości mediów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, 14; Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022, 19 i n.

sieci społecznych (*Social Network Analysis* – SNA) zaproponowane przez socjologów i z powodzeniem stosowane w zachodniej nauce.

Z zachodnich doświadczeń wiemy, że w przypadku bazy źródłowej w postaci cyfrowej lub zdigitalizowanej nie sposób uciec przy podejmowaniu tematyki kobiecej, tak w kontekście historycznym, jak socjologicznym, od informatycznego wspomaganie analizy jakościowej. Także w polskich realiach fakt ten zaczyna determinować wybór metodologii badawczej, której składową coraz częściej jest komputerowa analiza cyfrowych i zdigitalizowanych danych. Ten zaawansowany sposób analizy wymusza wykorzystanie narzędzi informatycznych od dawna na szeroką skalę stosowanych na Zachodzie. W Polsce z powodu barier finansowych są nimi bezpłatne (uszczuplone) lub starsze (tańsze) wersje programów z serii CAQDAS (*Computer-Assisted Qualitative Data Analysis Software*), takie jak MAX, który umożliwia zarówno zbieranie, edytowanie, organizowanie, zarządzanie, jak i analizę arytmetyczną danych. Nieco mniejszą funkcjonalność posiadają takie programy do zarządzania tekstem, jak Folio Views czy TableTop. W warsztacie badaczy i badaczek zajmujących się historią kobiet przydatne jest też bardzo wąsko sprofilowane oprogramowanie, np. wykorzystywane wyłącznie do procesu tworzenia teorii, takie jak choćby MaxQDA.

Narzędzia informatyczne z serii CAQDAS powstają w ramach inicjatywy 'Networking Project' moderowanej od 1994 r. przez brytyjski University of Surrey w Guildford⁴⁸. Szeroka paleta tworzonego w tych ramach oprogramowania nie tylko wspomaga zarządzanie dużą ilością danych tekstowych, ale pozwala też na automatyzację rutynowych procedur analitycznych, takich jak zaznaczanie fragmentów tekstu i przypisywanie im odpowiednich kodów. Umożliwia także łatwe wyszukiwanie różnych fragmentów analogicznie zakodowanego tekstu bez jego dekontekstualizacji, tj. utraty informacji ułatwiających zrozumienie⁴⁹.

⁴⁸ Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia analizy zawartości mediów. Metametodologiczne refleksje” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 181–194.

⁴⁹ Grzegorz Bryda, „CAQDAS a badania jakościowe w praktyce”, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2014, t. 10, nr 2, 17.

Warto przy tym mieć na uwadze, że analiza treści z wykorzystaniem narzędzi informatycznych nie zawsze musi ograniczać się do jakościowej oceny materiału. Można też go przetwarzać w sposób ilościowy, poprzez porównywanie danych w ramach określonych analiz statystycznych. W efekcie analiza treści oparta na podejściu jakościowym i ilościowym sprawia, że badania jakościowe stają się podstawą do formułowania hipotez badawczych, które weryfikuje się na etapie badań ilościowych. Mając tego świadomość, tym chętniej będziemy sięgać po tego typu narzędzia informatyczne. Programy z serii CAQDAS, takie jak popularny ATLAS.ti, pozwalają na importowanie danych ilościowych z programów służących analizie ilościowej i kojarzenie z odpowiednimi danymi jakościowymi⁵⁰. Zastrzec jednak należy, że większość tego typu 'kombajnów' nie umożliwia prowadzenia zaawansowanych analiz statystycznych porównywalnych z wynikami uzyskiwanymi np. za pomocą takiego oprogramowania jak PS IMAGO PRO, które stworzono wyłącznie dla potrzeb wieloaspektowych analiz ilościowych⁵¹.

Wydaje się, że współczesne badania historii kobiet powinny szerzej korzystać z narzędzi informatycznych i nowoczesnego warsztatu nauk społecznych. W tych ostatnich dokonuje się od jakiegoś czasu zwrot metodologiczny, na którym skorzystać mogą zwłaszcza podejmujący tematykę kobiecą z perspektywy socjologii historycznej⁵². Z kolei coraz doskonalsze narzędzia informatyczne umożliwią pozyskiwanie danych z materiałów tekstowych, ich strukturyzację (poprzez wyszukiwanie kluczowych słów, fraz, zdań), a dalej kodowanie i finalnie statystyczne przetwarzanie w celu odkrycia zachodzących pomiędzy nimi zależności.

Historia kobiet, która dziś już łączy badaczy różnych dyscyplin humanistycznych (obok historyków, socjologów, literaturoznawców, bi-

⁵⁰ Zob. Jakub Niedbalski, „CAQDAS – oprogramowanie do komputerowego wspomaganie analizy danych jakościowych. Historia, ewolucja i przyszłość”, *Przegląd Socjologiczny*, 2013, nr 62(1), 162. Por. idem, „Komputerowe wspomaganie analizy danych jakościowych (CAQDAS) w projektowaniu i prowadzeniu badań”, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 2013, nr 1 (41), 185–202.

⁵¹ Grażyna Wiczorkowska, Jerzy Wierziński, *Statystyka. Analiza badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2007.

⁵² Joanna Gubała, „Socjologia i historia – korzyści z łączenia perspektyw w socjologii retrospekcji”, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 2013, nr 1(41), 69–85.

bliotekoznawców, kulturoznawców, prawników), nie jest jeszcze dostatecznie upowszechniona. Niezwykle ważne przedsięwzięcia w tej dziedzinie podjął Instytut Studiów Kobietych w Białymstoku współpracujący z Uniwersytetem w Białymstoku (Katedrą Historii Kultury, Pracownią Historii Kobiet).

Prowadzone pod auspicjami Instytutu wielotematyczne badania historii kobiet integrują środowiska naukowców (w tym doktorantów) z różnych dziedzin i różnych ośrodków naukowych. Popularyzacji zagadnień dotyczących dziejów kobiet i wspomnianej integracji naukowo-środowiskowej służą otwarte konferencje, seminaria, panele dyskusyjne, warsztaty, wystawy, produkcje filmowe, gdzie naukowcy prezentują swoje aktualne badania, a także dyskutują nad metodami badawczymi i źródłami, znaczeniem tych badań także w środowiskach pozanaukowych. Na szczególną uwagę zasługują organizowane przez Instytut poza murami uczelni warsztaty Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet. Uczestnicy tych warsztatów, a są nimi profesorowie, doktorzy i doktoranci z różnych ośrodków naukowych, prezentują swoje projekty badawcze i uczestniczą w debatach naukowych i konsultacjach indywidualnych. Niezwykle cenna jest integracja badaczy różnych dyscyplin oraz dzielenie się naukowymi doświadczeniami (metody badawcze, źródła, nowe publikacje). Ta wymiana doświadczeń naukowych niewątpliwie jest bardzo wartościowa szczególnie dla młodych naukowców, podejmujących nowe projekty i tematy. Spotkania nie tylko upowszechniają oraz popularyzują badania dotyczące szeroko ujętej historii kobiet, ale też inspirować do naukowych penetracji ukierunkowanych m.in. na udział kobiet w globalnej, narodowej i lokalnej historii.

Lidia Michalska-Bracha

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty

Uwagi wstępne

Niesłabnące od kilku dziesięcioleci zainteresowania badawcze historią kobiet oraz pamięcią kulturową pozwalają po raz kolejny podjąć dyskusję na temat znaczenia autobiograficznych narracji kobiecych we współczesnej humanistyce¹. Kierują przy tym uwagę na niezwykle istotną interdyscyplinarną perspektywę badań, która wyznacza w tym przypadku zarówno obszar metodologicznej refleksji, jak i jej ramy interpretacyjne. Ważne wydają się tu odniesienia do inspiracji i doświadczeń płynących z praktyki badawczej szeregu dyscyplin naukowych nie tylko o humanistycznej, ale także społecznej proveniencji, co wprost nasuwa skojarzenie z konceptem interdyscyplinarności w historiografii, widzia-

¹ Anna Żarnowska, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej” [w:] eadem, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomięskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, 251–269; Dobrochna Kałwa, „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka. Studia Metodologiczne*, 1997, t. 27, 115–124; eadem, „Historia kobiet – kilka uwag metodologicznych” [w:] Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 13–28; Maria Solarska, „Płeć biografii” [w:] Jolanta Kolbuszewska, Rafał Stobiecki (red.), *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017, 37–50.

nym z perspektywy Ewy Domańskiej jako metaforyczne „spotkania w międzyświatach”².

Poszukiwanie wspólnej płaszczyzny dla tych przemyśleń, wynikających z szerszych studiów m.in. z zakresu literaturoznawstwa, językoznawstwa, historii, psychologii, antropologii kulturowej czy socjologii, jest z pewnością inspirującym, choć niewątpliwie trudnym wyzwaniem. Nie zamyka jednak wcale katalogu pytań, jaki niesie ze sobą potencjał badawczy kobiecej twórczości pamiętnikarskiej w studiach nad historią kobiet, ale poszerza dotychczasowy obszar naukowych dociekań. Kwestie te były i są oczywiście nadal mocno dyskutowane w humanistyce i naukach społecznych, poczynszyszy od klasycznych już dzisiaj studiów Floriana Znanieckiego, po stanowiska wielu współczesnych badaczy rozpatrujących te aspekty z perspektywy kobiecej biografistyki³.

Założenia metodologiczne, charakterystyka i zakres badań

Mój projekt dotyczy szerokiego spektrum zagadnień odnoszących się do szczegółowych badań nad wybranymi spuściznami dziewiętnastowiecznych Polek, które to źródła ze względu na charakter osobistej dokumentacji można zaklasyfikować do kategorii autobiograficznych narracji

² Ewa Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005.

³ Zob. m.in.: Florian Znaniecki, „Autobiografia jako materiał do badań socjologicznych”, *Przegląd Socjologiczny*, 1976, t. 28, 154–166; Jan Włodarek, Marek Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań: PWN, 1990; Teresa Rzepa, Jacek Leoński (red.), *O biografii i metodzie biograficznej*, Poznań: NAKOM, 1993; Małgorzata Czermińska, *Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków: Universitas, 2000; Philippe Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, przeł. Wincenty Grajewski, Kraków: Universitas, 2001; Małgorzata Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków: Universitas, 2002; eadem (red.), *Autobiografia*, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, 2009; Anna Pekaniec, „Autobiografie w literaturoznawstwie i w socjologii. Rozbieżności i styżne (wstępne rozpoznanie teoretyczne)”, *Państwo i Społeczeństwo*, 2012, nr 1, 27–52; Kaja Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Kraków: Nomos, 2012; eadem, „Badania biograficzne w naukach społecznych”, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2013, t. 9, nr 4, 6–10; Anna Pekaniec, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013; eadem, *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020.

czy egodokumentów⁴. W zbiorze tym mogą mieścić się więc wspomnienia, pamiętniki, dzienniki, ale także listy kobiet, a niekiedy nawet twórczość historyczna i publicystyczna, o ile są one nośnikami treści autobiograficznych oraz osobistych poglądów i przekonań autorek na wzór na przykład – jakże istotnych dla rozpoznania kobiecego świata wyobrażeń – tzw. manifestów życia. Za ten ostatni rodzaj dokumentacji uznać można z pewnością publicystkę społeczną Marii Dulębianki (1861–1919) – galicyjskiej feministki i publicystki, której piśmiennictwo było wyrazem jej emancypacyjnych dążeń oraz wyobrażeń na ten temat⁵. Programowym tekstami jej autorstwa, które można poddać analizie z perspektywy kobiecej autobiografistyki, są: *Stanowisko polityczne kobiety* (Warszawa 1908) oraz *Stronnicтво jutra* (Lwów 1909), które są emanacją jej społeczno-politycznego stanowiska wobec kwestii równouprawnienia kobiet. Podobnie można podejść do piśmiennictwa historycznego Antoniny Machczyńskiej (1832[37]–1919), galicyjskiej działaczki społecznej, publicystki i literatki, poświęconego historii kobiet: *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912* (Lwów 1912)⁶. Tekst ten uznać można za najpełniejszy wyraz poglądów i wyobrażeń autorki na temat wizerunku kobiety-Polki na przestrzeni dziejów oraz jej poglądów o „nowych zadaniach Polki” w XIX stuleciu na drodze do równouprawnienia, ale też za prezentację własnych życiowych doświadczeń i sposobu rozumienia otaczającego ją świata. Punktem odniesienia dla tych rozważań może być także publicystyka społeczna Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923), działaczki społecznej, założycielki Szkoły Domowej Pracy dla Kobiet w Kórniku (1882), której sztandarowy tekst: *O miłości*

⁴ Władysława Szulakiewicz, „Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych”, *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 1913, nr 16, 65–84; Waldemar Chorążyczewski, Arvydas Pecevicus, Stanisław Roszak (red.), *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 2015.

⁵ Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, „Lwowianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie. Studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2016, nr 1, 25–54.

⁶ Władysława Szulakiewicz, „O edukacji pedagogicznej kobiet: Antoniny Machczyńskiej myśl pedeutologiczna”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 2015, nr 1–2, 7–23; Lidia Michalska-Bracha, „«Wedle ideału Klaudynek...» Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych* (w druku).

Ojczyzny (Poznań 1899) jest otwarciem się autorki na społeczny program narodowego odrodzenia, oparty na tradycyjnych wartościach: tradycjach i przeszłości narodowej, wierze katolickiej i pracy u podstaw⁷.

Oczywiście, sięgając do swoich wcześniejszych badań, odwołałam się w tym miejscu tylko i wyłącznie do trzech wybranych przykładów takich „manifestów życia”, ale ich katalog może być o wiele szerszy. Są to przy tym różne względem siebie kobiece teksty, z uwagi na charakterystykę prezentowanych poglądów na temat miejsca kobiety w społeczeństwie, od najmocniej zdefiniowanego stanowiska feministycznego Dulębianki, przez sięgające do myśli społecznej i pedagogicznej Klementyny z Tańskich Hoffmanowej⁸ zapatrywania Machczyńskiej, po konserwatywnie nacechowane umoralniające poglądy Zamoyskiej. Wszystkie jednak są wyrazem kobiecej perspektywy w postrzeganiu społecznych ról Polki na przełomie XIX i XX stulecia.

Autobiograficzne narracje kobiet odgrywają rolę szczególnego rodzaju tekstów kultury, których analiza i interpretacja pozwala odsłonić tożsamość autorek i ich sposób postrzegania otaczającej rzeczywistości, odkryć sieci społecznych powiązań i ścieżki społecznego komunikowania się. Umożliwiają odczytanie współczesnego świata autorek, teksty te stają się więc ważnym „świadcstwem prywatności”, zaświadcującym osobistymi doświadczeniami kobiet „dziejącą się historię”⁹. Nie mniej istotny jest tu także szerszy kontekst znaczeniowy kobiecych narracji jako historycznego świadectwa.

W konsekwencji swoją uwagę koncentruję na autobiograficznych narracjach tych Polek, które zaliczyć można do grupy kobiet aktywnych w II połowie XIX oraz na przełomie XIX i XX w. na wielu polach ówczes-

⁷ Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011; Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczewska, „O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 213–230.

⁸ Joanna E. Dąbrowska, *Klementyna. Rzecz o Klementynie z Tańskich Hoffmanowej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008.

⁹ Regina Lubaś-Bartoszyńska, „Nowsze problemy teoretyczne pisania o sobie. Przykład wypowiedzi autobiograficznych pisarzy polskich ostatnich dziesięcioleci”, *Przestrzenie Teorii*, 2006, t. 6, 58.

snego życia społecznego. W przeważającej mierze moimi bohaterkami są kobiety urodzone w latach 30.–40. XIX stulecia, a więc przedstawicielki generacji międzypowstaniowej, na których silnie oddziaływała pamięć nie tak dawnego jeszcze powstania listopadowego. Kobiety, dla których wspólnym doświadczeniem życiowym było powstanie styczniowe 1863–1864, czasy popowstaniowych represji, zsyłki na Syberię czy emigracja, a zatem szeroko rozumiana obecność i aktywność w przestrzeni społecznej okresu zaborów. Istotny wydaje się tu również sposób opisu własnych doświadczeń i przeżyć, stosowanie przemilczeń, niekiedy selekcja wydarzeń, powodowane nie tylko sytuacją polityczną, ale także ówczesnymi normami kulturowymi. Odnosi się to zarówno do politycznych aspektów działalności kobiet, jak i do prywatnej sfery ich życia. Pamiętnikarki pisały bowiem o sobie, pozostając w zgodzie z tym, w jakich żyły czasach i jak zostały wychowane, zgodnie z obowiązującymi konwenansami¹⁰.

Jest to więc próba spojrzenia na kobiece losy, ich indywidualne doświadczenia przez pryzmat ich własnej twórczości, tak w skali mikro, by odwołać się tu do antropologicznego konceptu siatki „gęstego opisu” Clifforda Geertza¹¹, jak szerszej społecznej makro perspektywy w badaniach nad grupami i zbiorowościami. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku teoretycznym oparciem dla rozczytania dziewiętnastowiecznych kobiecych pamiętników czy wspomnień staje się metoda biograficzna, a wraz z nią rozumienie biografii jako społecznej koncepcji i przestrzeni, w której zachodzą interakcje pomiędzy rzeczywistością społeczną a doświadczeniami jednostkowymi¹². Jak zauważyła Anna Pełkaniec w swoich szkicach o literaturze dokumentu osobistego kobiet:

¹⁰ Małgorzata Stawiak-Ososińska, *Pończna, uległa, akurmatna... Ideał i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2010.

¹¹ Clifford Geertz, *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*, przeł. Zbigniew Pucek, Kraków: Universitas, 2003; Marta Rakoczy, „Clifforda Geertza «zwrot» pragmatyczny w refleksji nad kulturą” [w:] Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek (red.), *„Zwroty” badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-institutionalne*, Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010, 193–208.

¹² Roswitha Breckner, „Podejścia porównawcze zorientowane na przypadki: Perspektywa biograficzna jako możliwość i wyzwanie w badaniach migracji” [w:] Kaja Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna...*, 620–622.

To, co wyłącznie osobiste, przynależne do konkretnej osoby, może stać się, jeśli można tak powiedzieć, ponad prywatne. Kobiety (ale nie tylko) wkraczają w szeroko pojętą kulturę dzięki autobiografii, zastępującej czy – lepiej będzie napisać – równoważnej z mówieniem własnym głosem, potwierdzającym istnienie każdej z autorek dla niej samej i innych¹³.

Nawiązując do stwierdzenia Pekaniec, warto podkreślić, że analizowane przeze mnie autobiograficzne narracje kobiet wraz z ich publikacją i obecnością w sferze publicznej przyjmowały taką właśnie swoistą funkcję „kobiecego głosu” o ponadprywatnym charakterze i społecznym kontekście, często wpisującym się w ówczesne tendencje emancypacyjne na przełomie XIX i XX stulecia. Na znaczenie tego społecznego kontekstu autobiografii jako rodzaju „międzyludzkiego porozumienia” zwrócił uwagę Philippe Lejeune, wybitny francuski badacz literatury autobiograficznej i założyciel Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique: „Pojedyncza autobiografia niewiele mówi, ale jeśli jest ich dziesięć czy dwadzieścia, na ich podstawie można zrozumieć, jak funkcjonuje cały system społeczny. A poznając te wszystkie losy, badacz staje się kimś w rodzaju pisarza, Balzakiem”¹⁴.

Przedmiotem moich zainteresowań są więc dziewiętnastowieczne autobiograficzne narracje kobiet, jakie spisywane były na bieżąco pod wpływem rozgrywających się wydarzeń i własnych emocji, ale także te, które sporządzane były już po wielu latach, z pewnej dość istotnej dla charakteru tego typu źródła historycznego czasowej perspektywy. Często w schyłkowym okresie życia, a także w odmiennych już uwarunkowaniach czasów Wielkiej Wojny czy następnie w latach odzyskanej niepodległości. Zawsze jednak wybrzmiewał z nich ten emocjonalny aspekt. Przykładem może być fragment wspomnień Apolonii Fijałkowskiej, która spisując w 1913 r. swoją relację o wydarzeniach 1863 r., zanotowała:

Jak to się stało, że poszłam do powstania, nie wiem. Nie traciłam czasu na namysły. Decyzja nastąpiła w jednej chwili, duszę miałam młodą, gorą-

¹³ Anna Pekaniec, *Autobiografki...*, 29.

¹⁴ Philippe Lejeune, Magda Robak, „Laboratorium badacza. Rozmowa z Philippe'em Lejeune'em”, *Teksty Drugie*, 2018, nr 6, 210.

cą, Polska potrzebowała nie tylko serc, ale ramion, więc poszłam. ... Pół wieku nie zatarło tych wrażeń, jak ni zdołało wyplewić z serca pragnienia wolności, która żyje dotąd równie silnie, jak za owych niezapomnianych, promiennych a niepowrotnych dni¹⁵.

W gronie badanych przeze mnie autorek wspomnień i pamiętników, oprócz już wcześniej wymienionych, pojawia się m.in. nazwisko Zofii Romanowiczówny (1842–1935), lwowskiej uczestniczki powstania styczniowego, działaczki oświatowej, pisarki i pamiętnikarki¹⁶. Jej wydany wspólnie *Dziennik lwowski*, w którym na bieżąco rejestrowała własne przeżycia i obrazy z dziejów miasta, doprowadzony został przez nią aż do roku 1930¹⁷. Autorka nosiła się z zamiarem opublikowania swoich relacji jeszcze za życia, stąd w rękopiśmiennej wersji dzienników znajdują się dokonywane przez nią skreślenia i korekty. Wielokrotnie też namawiana była do opublikowania wspomnień przez przyjaciół i znajomych, m.in. w latach 20. XX w. przez Stanisława Wasylewskiego, lwowskiego publicystę i literata. Jeszcze za swojego życia ogłosiła więc drukiem spisane w 1910 r. wspomnienia z działalności założonego w 1859 r. Stowarzyszenia Klaudynek oraz w późniejszym okresie kolejne fragmenty pamiętników¹⁸.

Do interesujących należy z pewnością spuścizna rękopiśmienna wspomnianej już wyżej Antoniny Machczyńskiej, lwowskiej działaczki oświatowej i społecznej, propagatorki żeńskich seminariów na terenie Galicji. Jej autobiograficzne zapiski, wspomnienia i dzienniki za lata 1860–1919, dotyczące warszawskiego, paryskiego czy galicyjskiego okresu życia, przecho-

¹⁵ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (dalej: CPHAU), zesp. 841, inw. 1, sygn. 129, k. 1, 10.

¹⁶ Zbigniew Sudolski, „Zofia Romanowiczówna – czyli heroiczny wzorzec kresowianki (w świetle nieznanego Dziennika z lat 1842–1930)” [w:] Monika Gabryś, Krzysztof Stępnik (red.), *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, 1–18.

¹⁷ Zofia Romanowiczówna, *Dziennik lwowski 1842–1930*, t. 1–2, Warszawa: Ancher, 2005.

¹⁸ Zofia Romanowiczówna, *Klaudyneki. Kartki z dziejów patriotycznej pracy kobiet w Galicji w drugiej połowie ubiegłego stulecia*, Lwów 1913; eadem, *Cienie. (Kilka oderwanych kart z mojego życia)*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1930.

wywane są w zbiorach warszawskich i lwowskich instytucji archiwalnych. Są one znakomitym źródłem do badań nad kobietą biografistyką¹⁹.

Kolejną postacią to Wanda z Wolskich Umińska (1841–1926), kurierka Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym, warszawska działaczka społeczna i oświatowa, niosąca pomoc osadzonym w warszawskiej Cytadeli za działalność konspiracyjną. Pozostawiona przez Wandę Umińską dość bogata spuścizna, obejmująca swoim zakresem lata od połowy XIX stulecia po czasy II Rzeczypospolitej, jest przechowywana w kilku archiwach krajowych i zagranicznych (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie)²⁰. Wspomnienia spisywała w różnych momentach życia i podchodziła do tego za namową bliskich osób kilkakrotnie. Pierwsze próby podjęła jeszcze w latach 70.–80. XIX stulecia. To wtedy powstały dwie części nieznanymi dotąd badaczom *Pamiętników*, znajdujących się obecnie w zbiorach wileńskich. Zresztą jedną z części dedykowała Tadeuszowi Wróblewskiemu (1858–1925), prawnikowi i założycielowi Biblioteki im. Wróblewskich w Wilnie.

Do zadania spisywania wspomnień powracała jeszcze później, przy okazji kolejnych rocznic powstania styczniowego w 1903 i 1913 r., do czego nawoływano w galicyjskiej prasie codziennej. W ten sposób powstały tuż przed 1913 r. *Wspomnienia babki 1863 r. spisane dla prawnuków*, których dwa odpisy, ofiarowane Maryni Wolskiej – bratanicy, córce Mieczys-

¹⁹ Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Archiwum Antoniny Machczyńskiej, sygn. rkps IV. 9812 – IV. 9815, II. 9813, III. 9814, II. 9816, IV. 9829, IV. 9845; CPHAUL, zesp. 841, inw. 1, Zjednoczenie Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobietych we Lwowie (1883–1939).

²⁰ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (dalej: BLANW), zesp. 9, sygn. F9–292, sygn. F9–293: Umińska Wanda, Pamiętniki, cz. I–II, 1841–1926; Biblioteka Publiczna miasta stołecznego Warszawy (dalej: BPMW), Rkps, sygn. akc. 2624: Korespondencja Wandy Umińskiej; Rkps, sygn. akc. 2623/1: Notatki Wandy Umińskiej do pamiętników i zapiski o niej Wandy Pławińskiej; Rkps, sygn. akc. 2950: Pławińska Wanda: Materiały warsztatowe do biografii Wandy z Wolskich Umińskiej – „Wanda Umińska. Kartka dawno minionej przeszłości”; Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (dalej: WBPL), Rkps, sygn. 1459: Umińska z Sariuszów Wolskich Wanda, Wspomnienia babki z 1863 r., spisane dla prawnuków; CPHAUL, zesp. 841, inw. 1, sygn. 121, k. 1–96.

ślawa, oraz Zosi Brzezińskiej, trafiły do Lwowa jeszcze w 1913 r. Kolejne części swoich pamiętników (*Kartka dawno minionej przeszłości*) sporządzała przed wybuchem Wielkiej Wojny, a następne zapiski już w latach 20. XX w.²¹ Koncentrowała się w nich w przeważającej mierze na różnych formach swojej konspiracyjnej, społecznej i oświatowej aktywności, skrętnie ukrywając niektóre fakty z życia prywatnego, jak niespełniona miłość do Adolfa Dygasińskiego, o czym pamiętnikarka nie wspomina w żadnej z wersji swoich wspomnień.

W lwowskich zbiorach znajduje się także rękopis wspomnień Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920)²². Zarówno ona, jak i jej matka Emilia ze Szwarców Heurichowa (1819–1905) należały do znanych konspiratorek z okresu powstania styczniowego. W ich warszawskim mieszkaniu przy ulicy Widok odbywały się w latach 1860–1862 konspiracyjne zebrania patriotycznie nastawionej młodzieży, posiedzenia Komitetu Miejskiego, a następnie Komitetu Centralnego Narodowego. Obecnie przygotowywana jest krytyczna edycja ich pamiętników, na podstawie pozyskanego w ostatnich latach nieznanego dotychczas lwowskiego rękopisu wspomnień oraz pierwotnego wydania pamiętnika z 1918 r.²³ Trudno jednoznacznie określić czas ich spisania, ale z pewnością musiały być ukończone jeszcze przed I wojną światową, o czym świadczą podjęte wówczas próby wydania ich drukiem jeszcze za życia Kiślańskiej, ale już po śmierci jej matki Emilii.

Do niezwykle ciekawych materiałów, ale słabiej znanych badaczom, należy wileńska spuścizna Heleny z Kordzikowskich Romańskiej (1845–1924), uczestniczki powstania styczniowego, literatki i działaczki oświatowej na Litwie, która spisywała po dworach relacje z wydarzeń

²¹ Szerzej zob.: *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, oprac. Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020.

²² CPHAUL, zesp. 841, inw. 1, sygn. 145, k. 1–130.

²³ Emilia Heurich, Teodora Kiślańska, *Wspomnienia matki i córki z powstania 1863 r.*, Warszawa 1918; *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920)*, oprac. Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, (w przygotowaniu).

1863–1864, pozostawiając po sobie prawdziwe archiwum pamięci 1863 r. i znakomite źródło do dalszych badań²⁴.

Ostatnią z przywoływanych w tym miejscu autorek autobiograficznych narracji jest Helena Skirmuntt (1827–1874), malarka i rzeźbiarka urodzona w Kołodnem koło Pińska, zesłana w 1863 r. do Tambowa, a następnie do Kirsanowa. Jej listy oraz dziennik z lat 1863–1867 spisywane były na bieżąco, pod presją osobistych doświadczeń i czynionych obserwacji, wyłącznie dla siebie²⁵.

Różne były motywacje spisywania pamiętników i wspomnień. Jedne były efektem samodzielnych decyzji i wynikały z wewnętrznych potrzeb autorek, a inne powstawały pod wpływem oczekiwań ze strony rodziny lub na zamówienie, np. komitetów obchodowych rocznic powstania styczniowego czy kobiecych stowarzyszeń społecznych oraz organów prasowych, jak miało to miejsce m.in. w przypadku wspomnień Umińskiej. Najlepszym tego przykładem jest, związana z 50. jubileuszem powstania styczniowego, inicjatywa pochodząca z lat 1912–1913 opracowania przez Marię Bruchnalską (1869–1944), lwowską działaczkę społeczną i publicystkę, zbioru relacji: *Ciche bohaterki. O udziale kobiet w powstaniu styczniowym* (Miejsce Piastowe 1933). To dzięki jej zabiegom i kontaktom do Lwowa trafiły m.in. wspomnienia Heurichowej, Kiślańskiej i Umińskiej, które zasilily w efekcie zbioru otwartego w 1930 r. Muzeum Zasłużonych Polek. Niektóre z relacji spisywane były i przysyłane do Lwowa wyłącznie na życzenie Bruchnalskiej. Tak było m.in. w przypadku Teofilii z Laskowskich Piotrowskiej, która u kresu swojego życia pisa-

²⁴ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAHW), zesp. 1135, inw. 4, sygn. 392; Wiesław Caban, „Helena z Kordzikowskich Romańska (1845–1924) – w poszukiwaniu pamięci powstania styczniowego na Litwie” [w:] idem, *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2011, 245–250; idem, „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych – charakterystyka projektu naukowego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – stan realizacji i perspektywy badawcze” [w:] Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha (red.), *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2017.

²⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BOssol.), Rkp sygn. 13818/II, 13821/II, 13822/II: Listy Heleny Skirmuntt z lat 1830–1874; sygn. 13825/I: Dziennik Heleny Skirmuntt z lat 1863–1867; *Z życia Litwinki 1827–1874. Z listów i notatek*, złożył Bronisław Zaleski, Poznań 1876.

ła: „Wybaczyć proszę nieudolność w spisaniu tych wspomnień, lat 80., to pamięć i ręka już nie dopisuje”²⁶.

Nawiązanie w tym miejscu do Muzeum Zasłużonych Polek jest o tyle istotne, że stało się ono swoistym archiwum kobiecej historii i pamięci, w którym zdeponowano kilkadziesiąt jednostek archiwalnych wspomnień i relacji kobiecych odnoszących się nie tylko do udziału kobiet w powstaniu styczniowym czy pobytu na zesłaniu (choć te przeważają), ale także doświadczeń lat Wielkiej Wojny i obrony Lwowa²⁷, obecnie przechowywanych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie, w zespole: Zjednoczenie Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiecych (1883–1939). Co istotne, obok wspomnień i relacji tak znanych postaci dla okresu powstania styczniowego, jak Umińska, Heurichowa czy Apolonia z Dalewskich Sierakowska, znajdują się tam również autobiograficzne zapiski kobiet „drugiego planu”, często zupełnie nieznanymi lub zapomnianymi (m.in.: Teofilii z Laskowskich Piotrowskiej, Wincenty Tarnowskiej, Sabiny z Nałęcz Gębickich Trębickiej, Apolonii Fijałkowskiej, Walerii Ciechomskiej, Julii z Tyborowskich Kościńskiej)²⁸.

Podsumowanie

W każdym z przypadków analizowanych wspomnień i pamiętników istotna wydaje się ta niezwykle złożona kontekstualność autobiograficznych narracji, opisywanych przeżyć i osobistych doświadczeń, rozgrywających się w tle wydarzeń natury politycznej czy społecznej, a wreszcie też indywidualna perspektywa autorek, ich zaangażowane postawy, punkt widzenia i postrzegania świata, widziane z perspektywy autobiograficznej narracji jako „świadczenia, wyznania i wyzwania” zarazem, do czego szerzej odniosła się Małgorzata Czerwińska w swojej koncepcji literatury pamiętnikarskiej jako „autobiograficznego trójką-

²⁶ CPHAUL, zesp. 841, inw. 1, sygn. 126, k. 12.

²⁷ Lidia Michalska-Bracha, „Pamięć przeszłości własnej». Wokół idei Muzeum Zasłużonych Kobiet we Lwowie (1914–1939)” [w:] Katarzyna Sierakowska, Marek Przeniosło (red.), *Pamięć historyczna kobiet*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009, 25–38.

²⁸ CPHAUL, zesp. 841, inw. 1, sygn. 113–169a.

ta”²⁹. Tę kontekstualność cechuje z pewnością wysoce złożony charakter i odniesienie do kilku poziomów czasowych. Retrospekcja jako immanentna cecha narracji autobiograficznych ma tu zdecydowanie swoje dość istotne znaczenie. Z pozycji auterek pozwala nie tylko wyjaśnić minione wydarzenia i zrozumieć własne przeżycia, ale także nadać sens terażniejszości i zbudować swoją wizję przyszłości. Podobnie dzieje się z obrazem przeszłości przedstawianym z perspektywy auterek, co w jakimś stopniu bliskie jest w mojej opinii ze stanowiskiem współczesnego holenderskiego badacza Franklina Ankersmita, dotyczącym „doświadczenia historii” przez historyka. W swoim namyśle nad refleksją historyczną skoncentrował on uwagę na kwestii swoistego, niemalże „materialnego”, kontaktu badacza z przeszłością: „Jeśli ujmie się doświadczenie historyczne jako niezapośredniczone doświadczenie przeszłości, jako kontakt przeszłości i historyka w sposób podobny kontaktowi naszej dłoni z trzymaną przez nas wazą czy muszlą, to wtedy subiektywność i relatywizm zostają odrzucone *ex hypothesi*”³⁰.

Wydaje się, że taką perspektywę „doświadczenia historii” odnieść można wprost do pozycji pamiętnikarek, dla których kontakt z przeszłością był wynikiem osobistego przeżycia. Abstrahując oczywiście od zjawiska zapożyczenia w procesie pisania wspomnień czy posiłkowania się dokumentacją historyczną z epoki bądź pamięcią innych osób, co wcale nie należało do rzadkości. W każdym z omawianych przypadków autobiograficznych narracji można stawiać pytania, na ile na kształcie ich twórczości pamiętnikarskiej odcisnęły się wpływy zewnętrznego otoczenia, osoby, z którymi przyszło im wspólnie dzielić życiowe doświadczenia, czy miejsca, z jakimi związały swoje losy. Widać to wyraźnie na przykładzie przywoływanych wyżej autobiograficznych narracji Romanowiczówny, Machczyńskiej, Umińskiej, Kiślańskiej, Heurichowej czy Skirmunttowej, w relacjach których pojawiają się nazwiska znanych dziewiętnastowiecznych działaczy konspiracyjnych, społeczników, publicystów, emigrantów, zesłańców, literatów i artystów, obrazując przy tym jakże istotne „sieci ludzkich powiązań”.

²⁹ Małgorzata Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*, 19–41.

³⁰ Ewa Domańska, Franklin R. Ankersmit, „Od postmodernistycznej narracji do po-postmodernistycznego doświadczenia”, *Teksty Drugie*, 1996, nr 2/3, 206.

Jest jeszcze jeden dość istotny aspekt, na który chciałabym zwrócić w tym miejscu uwagę, poddając analizie autobiograficzne narracje kobiet, a mianowicie dzieje konkretnych przykładów kobiecych pamiętników oraz ich funkcja znaczeniowa jako rezerwuarów pamięci o przeszłości (semioforów, miejsc pamięci). Przechowywanych w domowym zaciszu, często skrywanych przed okiem osób postronnych, a następnie deponowanych w archiwach. Przedmiotem badań stają się więc losy pamiętników, ich historia jako przedmiotów sentymentalnych, pamiątkowych, zgodnie z tym, co podkreśla Krzysztof Pomian, pisząc o semioforach jako łączniku pomiędzy światem widzialnym a niewidzialnym³¹, a także Pierre Nora, odnosząc te kwestie do konceptu swoistych „miejsc pamięci”:

lieux de mémoire nie mają odniesienia w rzeczywistości; raczej same są swoim odniesieniem: są znakami czystymi, odnoszącymi się wyłącznie do samych siebie. Nie oznacza to jednak, że pozbawione są treści czy fizycznej obecności albo historii; chodzi o pokazanie, że tym, co czyni je *lieux de mémoire* jest to, przez co umykają one historii. W tym sensie *lieux de mémoire* mają podwójny status: są miejscem nadmiaru, zamkniętym w sobie i skoncentrowanym na sobie, ale także czymś na zawsze otwartym na pełen wachlarz możliwych znaczeń³².

W analizie wybranych autobiograficznych narracji dziewiętnastowiecznych Polek aktualne wydają się pytania badawcze dotyczące zarówno publicznej, jak i prywatnej sfery życia pamiętnikarek, w tym miejsca i wzorca ról kobiecych w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie, dążeń emancypacyjnych Polek i czynników determinujących ich społeczne zaangażowanie. Wreszcie też istotne są wszelkie próby odczytania okolicz-

³¹ Andrzej Rottermund, „Recenzja dorobku naukowego profesora Krzysztofa Pomiana w dziedzinie kolekcjonerstwa i muzealnictwa w związku z uroczystym odnowieniem Jego doktoratu” [w:] Andrzej Kołakowski, Andrzej Mencwel, Jacek Migasiński, Paweł Rodak, Małgorzata Szpakowska (red.), *Wśród ludzi, rzeczy i znaków. Krzysztofowi Pomianowi w darze*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, 19–24; Krzysztof Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006.

³² Pierre Nora, „Między pamięcią i historią. *Les lieux de Mémoire*”, Tytuł roboczy: *Archiwum*, 2009, nr 2, 15.

ności i motywacji, które skłaniały Polki do spisywania własnych przeżyć i doświadczeń, rozpoznania czynników determinujących ich narracyjną tożsamość i określenia perspektywy, z jaką patrzyły na swoje życie, kreśląc po latach pamiętniki i wspomnienia.

W zasadniczej części swoje rozważania oparłam na wybranych przykładach dziewiętnastowiecznych pamiętników Polek, źródeł pochodzących z niezwykle istotnych dla badań nad historią kobiet lwowskich zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, zgromadzonych w ramach przedwojennej kolekcji Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie. Charakterystyce poddałam również kobiece pamiętniki i wspomnienia zinwentaryzowane w ramach szerszego projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) 1795–1918* (nr umowy 083/NPRH2/H11/81/2012), który realizowany był w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach w latach 2013–2017. Projekt pozwolił na zinwentaryzowanie wcale niemałego zbioru kobiecych relacji, bo około 300 pozycji bibliograficznych rękopiśmiennych pamiętników i listów Polek, przechowywanych w polskich, litewskich i ukraińskich zasobach archiwalnych³³. Z tym wiąże się też kolejny, bardzo ważny postulat badawczy dotyczący kontynuowania prac ewidencyjnych oraz edytorskich dziewiętnastowiecznych pamiętników kobiecych, tworzenia baz danych źródłowych i upowszechniania wyników badań nad polskim dziedzictwem kulturowym znajdującym się poza granicami kraju.

³³ *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu, t. I: Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, opracowanie i redakcja naukowa Maria Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017; *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu, t. II: Listy rękopiśmienne i drukowane*, opracowanie i redakcja naukowa Maria Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017; *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu, t. III: Indeks osobowy autorów wspomnień, autorów listów i ich adresatów*, oprac. Maria Domańska-Nogajczyk i Tomasz Wójcik, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017.

Ewa Maj

<https://orcid.org/0000-0002-7295-1759>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Międzywojenna prasa dla Polek jako źródło do badania historii kobiet. Rozważania o paradygmacie naukowym: wybrane problemy

Uwagi wstępne

Problematyka badania przeszłości z wykorzystaniem narracyjnych materiałów źródłowych należy do istotnych zagadnień pracy naukowej. Daje okazję do rozważań nad właściwościami dokumentacji tekstowej, użytecznej w toku eksplorowania zjawisk i procesów społecznych. Pozwala na odniesienie się do kwestii źródłowego ujęcia wydawnictw periodycznych i ich znaczenia podczas rekonstrukcji obrazu minionych czasów, ludzi i wydarzeń.

Temat artykułu zawiera kilka kategorii badawczych ze szczególnym akcentowaniem kwestii istnienia i funkcjonowania prasy adresowanej do Polek w latach 1918–1939. Wśród tytułowej terminologii znalazły się pojęcia: „prasa dla Polek” i „historia kobiet”, co wiązało się z kilkoma ograniczeniami, osadzonymi w konkretnym czasie międzywojnia w Polsce. Po pierwsze, w odniesieniu do kategorii „prasa” zawężony został krąg odbiorczy twórczości publikacyjnej, którą limitowano pod względem cykliczności i frekwencyjności wydawniczej. Chodziło o skupienie uwagi badawczej na tradycyjnym medium, które w latach 1918–1939 miało już rozwiniętą przestrzeń komunikacyjną, dysponowało bazą techniczną oraz wykwalifikowaną grupą pracowników redakcji, w tym pełną obsługą redakcyjno-dziennikarską. Kadra w większości była obznajomiona z technologią wydawania prasy, z urządzeniami poligraficznymi, z linotypami, a także z fachową terminologią, która niekiedy trafiała na łamy

czasopism. Posiadała umiejętności pisarsko-publicystyczne, potrzebne przy wypełnianiu funkcji perswazyjnych¹. Po drugie, użycie pojęcia „Polki” wprowadza reglamentację odbiorczego kręgu twórczości publikacyjnej, ukierunkowanej na czytelniczki, które należały do konkretnej przestrzeni etniczno-kulturowej. W tym wypadku chodziło o zwrócenie uwagi na to, że poza sferą zainteresowań autorskich znalazło się czasopiśmiennictwo mniejszości narodowych. Po trzecie, w Polsce międzywojennej pojęcie „historia kobiet” miało w miarę jednoznaczną konotację, gdy określało odległą przeszłość i rekonstruowało losy osób, które odegrały rolę w dziejach świata i Polski. W prasowym przekazie były wzmianki o postaciach władczyń oraz o świętych chrześcijańskich, wywodzących się z czasów dawnych, głównie ze średniowiecza. Natomiast historiografia z lat 1918–1939 dopiero stopniowo zaczęła się wypełniać opracowaniami poświęconymi bohaterkom dziejów nowożytnych i najnowszych.

Celem poniższego tekstu było zwrócenie uwagi na źródłową obecność wydawnictw periodycznych w procedurze eksploracji dziejów kobiet. Dobór próby badawczej był ściśle związany z tematem pracy. Pod uwagę wzięto regularnie ukazujące się tygodniki oraz miesięczniki o cechach kompletnych wytworów czasopiśmienniczych, jak data wydania, numer bieżący, rozwinięta forma publikacyjna w warstwie informacyjnej i perswazyjnej. Wśród nich znalazły się periodyki mające co najmniej kilkuletni czas istnienia, na uboczu pozostawiając wydawnictwa efemerydalne. Ponadto w sferze pominięć znalazły się jednodniówki, okólniki, sprawozdania. W tym wypadku kierowano się istotną właściwością czasopiśmiennictwa, jaką były teksty gatunkowo przynależne do twórczości dziennikarskiej. Wzmiankowane ograniczenia sprawiły, że wykorzystano zawartość tygodników i miesięczników, w których znajdowały się artykuły (wstępne, analityczne, komentatorskie), felietony, reportaże, ale też recenzje (filmowe, literackie, muzyczne, teatralne), a ponadto relacje, rozmowy i wywiady z wybranymi osobami.

¹ Daria Nałęcz, *Zawód dziennikarza w Polsce 1918–1939*, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982; Ewa Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.

W tle rozważań o tytułowym problemie umieszczono zagadnienie paradygmatu naukowego, rozumianego jako schemat badawczy, którego użyteczność sprawdza się przy projektowaniu kolejnych etapów pracy, gromadzeniu dokumentacji źródłowej, diagnozowaniu stanu literatury przedmiotu, ustalaniu faktów, poddawaniu ich interpretacji. Paradygmat jest sposobem postrzegania rzeczywistości społecznej, implikuje dobór metod i technik badawczych². Wśród preferowanego podejścia były: realistyczne, fenomenologiczne, niekiedy też konstruktywistyczne. W stosunku do źródeł stosuje się ogólnie przyjęte zasady heurezy, polegające na krytycznym przygotowaniu podstawy dokumentacyjnej do opracowania określonego problemu³. Niezbędne było kontekstowe ujmowanie danych pozyskanych z prasy, która wymagała wzmożonej uwagi autorskiej. Nie chodziło jedynie o podejmowanie działań należących do rudymentów pracy badawczej, jak konfrontacja wiedzy pozyskanej z czasopism z wiadomościami z innych materiałów dokumentujących przeszłość, ponieważ niezbędne było diagnozowanie okoliczności sporządzania tekstów publicystycznych, pokonywania ograniczeń cenzorskich, kreowania treści adresowanych do konkretnego kręgu odbiorczego, zabiegania o utrzymanie się na rynku prasowym w międzywojennej Polsce.

Użyteczność prasy dla Polek w procedurze poznania historii kobiet

Metodologiczne i teoretyczne podstawy poznania historii kobiet mają już pewną tradycję badawczą. Znalazły odzwierciedlenie w publikacjach naukowych, w których podejmowana była problematyka społeczna z elementami feministycznego oglądu świata⁴. Dzięki temu pojawiły się

² Pominięto „anarchistyczny” nurt filozofii nauki, polegający na kwestionowaniu logiczno-racjonalnej i liniowej koncepcji badań. Skoncentrowano się na historycznym procesie zmian w okolicznościach związanych z emancypacją kobiet i uruchamianiem postaw społecznych, Paul Feyerabend, *Przeciw metodzie*, przeł. Stefan Wiertlewski, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2021, 7–20 i n.

³ Brygida Kürbis, *Na progach historii. Prace wybrane*, Poznań: Wydawnictwo Abos, 1994, 259.

⁴ Ewa Domańska, „Historia feminizmu i feministyczna historia”, *Odra*, 1994, nr 7-8, 22–28; Dobrochna Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków: Historia Jagellonica, 2001; Angela McRobbie, *Feminism and Youth Culture*, London: Palgrave Macmillan, 2022; Natali Stegmann, *Die Töchter der geschlagenen*

różne opracowania z zakresu *social history* z udziałem kobiet. Zawarto w nich rozważania poświęcone różnym sprawom społecznym, ekonomicznym, politycznym. Brano pod uwagę historię codzienności czy mikrohistorię, w której przedmiotem zainteresowania badawczego były przemiany życia rodzinnego, stan edukacji publicznej i indywidualnej, warunki wykonywania pracy zawodowej, ale też sytuacja zdrowotna oraz kwestie socjalno-bytowe⁵. Pisano o dyskryminacji prawno-politycznej kobiet, o przejawach ekskluzji społecznej oraz o dążności do równoprawnienia. Rekonstruowano różne przejawy organizacji dyskursu feministycznego i technik argumentacyjnych używanych w toku prezentowania wybranych zagadnień społecznych⁶. Ponadto w obiegu naukowym pojawiły się wyniki badań poświęconych metodologii feministycznej, rozumianej co najmniej w trojaki sposób: jako plan badawczy, epistemologia bądź ontologia⁷.

Stopniowo rozwijały się badania sfery *women's media genres*, rozumianej jako różne gatunkowo wytwory kultury ukierunkowane na kobiety. Dostrzegany był deficyt pogłębionych badań czasopism adreso-

Helden, „Frauenfrage”, *Feminismus und Frauenbewegung in Polen 1863–1939*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.

- ⁵ Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008, 287–306; Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz (red.), *Kobieta i praca: wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000; Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz (red.), *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- ⁶ Teresa Kulak, *Uwagi o rozwoju badań nad przeszłością kobiet polskich w XIX i XX w. z perspektywy ostatnich trzech dekad* [w:] Anna Gołębiowska (red.), *Amor patriae nostra lex. Oblicza polskiej niepodległości w literaturze dokumentu osobistego, dydaktyce i edukacji historycznej. Studia i materiały dedykowane Profesor Barbarze Kubis z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowo-dydaktycznej*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2017, 569–584; Aneta Górnicka-Boratyńska, *Chcemy całego świata. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2020; Anna Citkowska-Kimla, „Kann Gerechtigkeit ungerecht sein? Feministische Kritik an dem Kanon des politischen Denken”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius*, 2019, t. 66, 67–77; Ylva Baekström, *Gender and Finance. Addressing Inequality in the Financial Services Industry*, London-New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2022.
- ⁷ Lynn Schofield Clark, Grace Chiou, *Revealing the Feminist Orientation in the Methodologies of the Media, Religion, and Culture Field* [w:] Mia Lövhelm (ed.), *Media, Religion and Gender. Key Issues and New Challenges*, London-New York: Routledge, 2013, 33–51.

wanych do czytelniczek⁸. Ponadto uwidoczniła się skłonność do traktowania prasy, także periodyków dla kobiet, jako materiału pomocniczego. Widziano w niej źródło dopełniające wiedzę pozyskaną z innych form dokumentacji przeszłości, w tym archiwalnych czy drukowanych. Jedynie w pojedynczych wypadkach stanowiła główny ośrodek informacji o dawnych czasach, ludziach i wydarzeniach⁹. W jeszcze mniejszym stopniu w literaturze przedmiotu odnoszono się do problematyki źródłowego ujęcia prasy przy rekonstrukcji dziejów kobiet. Wzmiankowana kwestia wiązała się z dorobkiem prasoznawczym, w tym ze zdobywaniem wiedzy o historii czasopiśmiennictwa, o technikach wydawniczych, o osobowym składzie redakcji czy pracy dziennikarskiej, a nadto o zawartości poszczególnych periodyków bądź ich grup. Tym samym w polu zainteresowań naukowych były zagadnienia agendy tematycznej, strategii retorycznej oraz techniki propagandowej. Teoretyczno-analityczną podstawę poznania dorobku czasopiśmienniczego dawały koncepcje badawcze właściwe dla analizy dyskursu oraz dla koncepcji zorganizowanej komunikacji perswazyjnej¹⁰.

Rekonstrukcja historii kobiet na podstawie kwerendy międzywojennej prasy dla Polek pozwalała na podejmowanie różnych kierunków eksploracji problemu. Wśród nich istotne miejsce zajmowała kwestia profilu ideowego konkretnych periodyków. Możliwe było odtworzenie treści komunikacyjnych w pełnym spektrum ideałów i wartości, odzwierciedlających spolaryzowane życie polityczne międzywojnia. Diagnozowano tematykę czasopism konserwatywnych, ludowych, narodowych, piśsud-

⁸ Anna Gough-Yates, *Understanding Women's Magazines. Publishing, Markets and Readership*, London: Routledge, 2002; Joke Hermes, *Reading Women's Magazines. An Analysis of Everyday Media Use*, Cambridge: Polity, 1995.

⁹ Jerzy Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa: Wydawnictwo SBP, 1999; idem, *Wokół buntu i pokory. Warszawskie czasopisma kobiece w latach 1905–1918*, Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego, 2000; Ewa Maj, „Prasa: źródło w badaniach myśli politycznej” [w:] Ewa Maj, Eleonora Kirwiel, Ewelina Podgajna (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015, 575–590; Kazimierz Karolczak, Konrad Meus (red.), *Prasa w warsztacie badawczym historia*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2017, 6.

¹⁰ Teun A. van Dijk, „Principles of Critical Discourse Analysis”, *Discourse & Society*, 1993, no. 4, 249–283.

czykowskich i sanacyjnych, socjalistycznych. Stosunkowo klarowne były wątki ideowe występujące w partyjnych organach prasowych. Taka sytuacja miała miejsce w tygodniku „Głos Kobiet”, organie Polskiej Partii Socjalistycznej, a także w „Gazetce dla Kobiet”, wydawanej przez Narodową Organizację Kobiet, oraz w „Głosie Kobiety” i „Głosie Wielkopolanek”, mających bezpośrednie związki z ugrupowaniami chrześcijańsko-demokratycznymi¹¹. Natomiast ideologia ziemiańska była reprezentowana w pismach „Ziemianka” i „Ziemianka Polska” o tradycjach wydawniczych sprzed Wielkiej Wojny. Z kolei idee ludowe propagowano w miesięczniku „Kobieta Wiejska”, który podjął działalność publikacyjną w kwietniu 1939 r. Przejawy obecności zagadnień światopoglądowych łatwo można było odnaleźć w prasie przeznaczony dla katoliczek. Egzemplifikację stanowiły: „Gazeta dla Kobiet” (poznańska), „Kuźniczanka” i „Pisemko Kuźniczanek”, „Niewiasta Katolicka”¹². Natomiast stosunkowo mniej wyraziste oblicze ideowo-polityczne czy partyjne miały periodyki „Bluszcz”, „Kobieta Współczesna” czy „Moja Przyjaciółka”¹³. Szczególnie „Bluszcz”, ze względu na długi czas istnienia, podlegał ewolucji wraz ze zmianami składu redakcji.

¹¹ Joanna Dufurat, *Prasa politycznych organizacji kobiecych w Polsce w latach 1917–1939* [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 31–48; Aneta Dawidowicz, *Problematyka polityki i polityków na łamach „Głosu Kobiet”, czasopisma dla kobiet wydawanego w latach 1908–1939* [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 57–71.

¹² W wypadku poznawania międzywojennej prasy dla katoliczek, w tym periodyków o charakterze narodowo-konserwatywnym, zmierzano do odtworzenia wiedzy o sposobach konstruowania identyfikatorów konfesyjnych i narodowych, zob.: Ewa Maj, „Katolicka, katolicko-narodowa i narodowa prasa dla kobiet w Polsce międzywojennej: cechy czasopiśmiennictwa światopoglądowego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1, 71–96.

¹³ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, *„Bluszcz” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2003; eadem, „Agitacja obywatelska przed- i powyborcza 1928 roku na łamach «Kobiety Współczesnej»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2019, nr 1, 105–137; Katarzyna Wodniak, *Moja Przyjaciółka (1934–1939). Przebój prasowy żnińskich Zakładów Wydawniczych Alfreda Krzyckiego*, Żnin: Wydawnictwo Dominika Księskiego Wulkan; Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2020.

Nurty ideologii politycznych, odzwierciedlające się w dyskursie, można było odnaleźć w manifestach ideowych, w partyjnych deklaracjach programowych czy enuncjacjach światopoglądowych, drukowanych na łamach periodyków. Ponadto uobecniły się w różnych formach wypowiedzi prasowych, poświadczając koherencję twórczości informacyjno-publicystycznej. Dla badacza historii kobiet istotne były spostrzeżenia dotyczące stopnia zaangażowania prasowej publicystyki w bieżące życie państwa i jego instytucji. Swego rodzaju miernikiem zaangażowania politycznego stała się problematyka łamania praw politycznych w Polsce. Znamienny był przypadek więźniów brzeskich, czyli byłych lewicowych i centrowych (oraz dwóch z Narodowej Demokracji) posłów i senatorów, opozycyjnych wobec rządów obozu sanacji politycznej. Zostali aresztowani nocą z 9 na 10 września 1930 r. i brutalnie potraktowani podczas transportu oraz pobytu w więzieniu w Brześciu nad Bugiem. Osadzeni mieli ograniczony kontakt z otoczeniem zewnętrznym. Ich losy relacjonowały niektóre tygodniki dla kobiet. Wśród nich znalazły się „Głos Kobiet” oraz „Kobieta Współczesna”. W wypadku organu socjalistycznego pisano o „dyktaturze” i „hańbie”, spadającej na ośrodek rządowy w państwie. Krytykowano parlamentarzystki z klubu Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, wypominając im, że głosowały za dalszym uwięzieniem opozycyjnych polityków. W publicystycznych wypowiedziach pojawiła się technika rozszerzonego opiniowania, ponieważ zarzucono polityczkom, że sprzeniewierzyły się cechom kobiecym, które „każą właśnie kobietom podać pomocną dłoń cierpiącym i prześladowanym”¹⁴. Skorzystanie ze stereotypowych wyobrażeń podziałów płciowych miało pogłębić negatywny wydźwięk prasowego przekazu wiedzy o polityce.

Nieco inne podejście do sprawy więźniów brzeskich zastosowała redakcja „Kobiety Współczesnej”, która w grudniowym numerze z 1930 r. zamieściła krótką wzmiankę w imieniu „polskiego świata kulturalnego”, zaniepokojonego sytuacją osób uwięzionych¹⁵. Natomiast w styczniu 1931 r. opublikowano list otwarty do posłanek BBWR w sprawie niedo-

¹⁴ „«Brygidki» w Brześciu. Garść informacji o uwięzieniu b. posłów”, *Głos Kobiet*, 1930, nr 10, 3; „Posłanki z BB”, *Głos Kobiet*, 1931, nr 1, 3.

¹⁵ [Bez tytułu], *Kobieta Współczesna*, 1930, nr 52, 2.

puszczenia do łamania praw obywatelskich, wyjaśnienia okoliczności „znęcania się człowieka nad człowiekiem”, ukarania osób odpowiedzialnych za „zajścia brzeskie”¹⁶. Wskutek wydrukowania listu z kierownictwa tygodnika ustąpiła Wanda Pełczyńska, znana i ceniona redaktorka i publicystka¹⁷.

Czasopisma adresowane do czytelniczek upowszechniały wiedzę o obecności Polek w wielkiej historii od średniowiecza po czasy współczesne. Sprawa dotyczyła głównie udziału w działalności propaństwowej oraz w walce o niepodległość. Przywoływano postaci uczestniczek powstań narodowych, bojowniczek o wolność podczas Wielkiej Wojny oraz w trakcie batalii o terytorium i granice państwa polskiego. Pokazywano kobiety, które ręką w rękę z mężczyznami przystępowały do walki o wolną Ojczyznę, brały udział w różnych działaniach obronnych i ponosiły ofiary, wskutek represji ze strony państw zaborczych. W prasie systematycznie zamieszczane były opisy postaci jak Emilia Plater czy Henryka Pustowójtówna. Ich powstańcze biografie wzmacniały wizję Polki-patriotki.

Dziennikarki, prezentując tradycję powstańczą, dawały dowody umiejętności budowania opowieści historycznej. Do pracy publicystycznej pozyskiwały doświadczenia dziejopisarek, które tworzyły bądź umacniały reguły narracji kobiecej¹⁸. Część z nich należała do pokolenia, które przeżyło traumę po klęsce powstania styczniowego. Niektóre publicystki własnym doświadczeniem biograficznym potwierdzały różnorodność dróg życia kobiet walczących o suwerenny byt polityczny państwa. Ich niepodległościowa aktywność przypadła na czas Wielkiej Wojny i po jej zakończeniu. Spektakularny przykład biograficzny dała Janina Łada-Walicka, redaktorka czasopism „Record. Świat Kobiety” oraz „Świat Kobiety. Record”. Brała udział w obronie Lwowa w 1918 r., a podczas wojny z bolszewikami w 1920 r. została podoficerem Wojska Polskiego. W tym samym czasie służbę odbywała Helena Ceysingerówna, współtwórczyni i oficer Ochotniczej Legii Kobiet w Warszawie. Była

¹⁶ „Do posłanek BBWR. List otwarty”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 1, 14.

¹⁷ „Oświadczenie”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 3, 13.

¹⁸ A. Br., „Kobiety w powstaniu styczniowym”, *Niewiasta Katolicka*, 1931, nr 2, 1–2; „Duch kobiety w dziejach Polski”, *Gazeta dla Kobiet*, 1930, nr 10, 91–92.

uznaną publicystką i pisarką. Podobne przeżycia towarzyszyły Helenie Więckowskiej, redaktorce organu prasowego Polskiego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem, która za udział w obronie Lwowa została odznaczona medalem Orłów Lwowskich. Dzięki nim w prasowej twórczości odzwierciedlał się portret kobiety-herosa, znanej z imienia i nazwiska¹⁹. W przekazie znajdowały się też symboliczne wizerunki kobiety „cichej bohaterki” historii Polski, a więc ogółu pań zaangażowanych w różne formy działań państwowotwórczych w XIX i XX w.²⁰

Prasowa publicystyka historyczna zmierzała do pokazania kobiecego wkładu do dziejów narodu i państwa. Skłaniała do rewidowania podejścia do różnego rodzaju sposobów kreowania obrazu dawnej Polski, ale też do bardziej wnikliwego oglądu współczesności w warunkach utrwalania patriarchalnego kształtu społeczeństwa. Prowadziła do zredukowania napięć związanych z męskocentryczną wizją historii oraz do przybliżenia odbiorcom kobiecego punktu widzenia przeszłości, a niekiedy też do wyeliminowania (lub przynajmniej zmniejszenia) obecności czynnika mizoginicznego przy opisie dziejów świata²¹. Ekspozycja kobiecej siły sprawczej w różnych sferach życia społecznego umożliwiała pogłębienie argumentacji na rzecz umacniania koncepcji egalitaryzmu płciowego i doprowadzenia do rzeczywistego, a nie tylko formalnego równouprawnienia²².

Wielka historia i związana z nią wielka polityka miała oddźwięk w edukacyjnej funkcji prasy. Posłannictwo dziennikarek obejmowało

¹⁹ Zofia Drabikowa, „Historia tych, co z bronią w rękę zdobywały niepodległość Ojczyzny”, *Bluszcz*, 1929, nr 2, 1–2; zob.: Anna Pekaniec, „Pierwsza wojna światowa w autobiografiach kobiet. Strategie podmiotowe” [w:] Jakub Knap, Magdalena Roszczyńska, Katarzyna Wądołny-Tatar (red.), *Tropy biograficzne. Bieg życia w narracjach literackich i kulturowych*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2017, 231–242.

²⁰ Maria Bruchnańska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w Powstaniu Styczniowym (materiały)*, Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa św. Michała Archanioła, 1933.

²¹ Maria Bogucka, „Kwestia kobieca okiem historyka”, *Teksty Drugie*, 1993, nr 4–5–6, 180–184; Ewa Maj, „Historia czy herstoria w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym: kierunki, problematyka, perspektywy*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok, 2021, 119–138.

²² Jadwiga Krawczyńska, „Równouprawnienie i białe niewolnictwo”, *Bluszcz*, 1930, nr 43, 3–4; Zofia Skąpska, „Rola kobiety w życiu wsi”, *Ziemiańska Polska*, 1931, nr 7, 8–15.

kwesję popularyzacji kobiecych postaw obywatelskich²³. Ceniono formy aktywizacji wyborczyń, by korzystały z czynnego i biernego głosu do instytucji przedstawicielskich. Propagowano sylwetki parlamentarzystek, czyniąc z nich wzorce osobowe współczesnych Polek. Upowszechnianie wiedzy o politycznej aktywności kobiet było połączone z głoszeniem przekonania, że mężczyźni wyczerpali możliwości zapobieżenia konfliktom wojennym. W prasie dla Polek unikano walki płci, ale w jednym przypadku czyniono wyjątek. Chodziło właśnie o zagadnienie kreowania wizji świata bez działań militarnych. W tym kontekście czynnikowi kobiecemu przydawane były atuty w postaci uwrażliwienia na krzywdę ludzką, odpowiedzialności za młode pokolenie, a także umiejętności bezkonfliktowego zarządzania kryzysem. Widziano w nim siłę sprawczą procesów łagodzenia napięć społecznych, powstrzymywania demoralizacji dzieci i młodzieży, a nade wszystko osłabienia wpływów sił rozkładowych, których obecność dostrzegano w postawach nihilistycznych, w zepsuciu obyczajów, w szerzeniu się tendencji do destrukcji rodziny. Natomiast czynnik męski był identyfikowany ze stereotypowo postrzeganymi cechami jak wojowniczość, ekspansjonizm wojenny, przemoc fizyczna²⁴.

Wśród bohaterek wielkiej historii znalazły się redaktorki czasopism dla kobiet. Był to rodzaj hołdu oddanego uczestniczkom prasotwórczych procesów społecznych, zachodzących w XIX w. na ziemiach polskich. Na łamach prasy międzywojennej wspomniano protoplastki współczesnych periodyków. Czczono pamięć twórczyń zespołów redakcyjnych, które kreowały przestrzeń komunikacyjną. Szczególnego charakteru nabierały wspomnienia, że tygodnik „Bluszcz” powołał do życia wysiłek twórczy Marii Ilnickiej. W latach popowstaniowych, w epoce najcięższej dla

²³ „Czym jest dla kobiety święto narodowe?”, *Gazeta dla Kobiet*, 1930, nr 5, 43; zob.: Ewa Maj, „Kobieta wobec polityki: strategię tożsamościowe w publicystyce tygodnika «Na Posterunku» (1917–1919)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 43–56; eadem, „Problem realizacji praw wyborczych kobiet w Polsce międzywojennej: debata na łamach prasy dla katoliczek”, *Przegląd Sejmowy*, 2022, nr 2, 127–152.

²⁴ Teodora Męczkowska, „Udział kobiet w pracach nad podniesieniem zdrowia moralnego społeczeństwa”, *Bluszcz*, 1924, nr 37, 633–634; „O czym wiedzą i w obronie czego stanąć muszą kobiety”, *Głos Kobiety*, 1931, nr 5, 1.

naszego narodu stworzyła ona z pierwszego pisma dla kobiet – twierdząc polskość”²⁵. W ten sposób z działalnością kobiet, odległą od heroicznych osiągnięć na polu walki zbrojnej, mitologizowano, wskazując na znaczenie zdobywcy w sferze tworzenia zespołów pracowniczych i zarządzania zasobami ludzkimi dla zdobycia wpływu na opinię publiczną. Czytelniczki otrzymywały informacje o działaczkach ruchów kobiecych, jak Zofia Daszyńska-Golińska, Teodora Męczkowska, Izabela Moszczeńska, Romana Pachucka, zasłużonych dla czasopiśmiennictwa adresowanego do kobiet. Przy tej okazji niezbędne było zwrócenie uwagi na egodokumentalistykę prasową w postaci twórczości memuarystycznej (druk pamiętników czy wspomnień), epistolografii czy biografistyki²⁶. Ponadto egodokumentalnego charakteru nabierały prasowe wywiady z bohaterkami świata polityki, nauki i kultury, ekonomiki, medycyny. Korzystanie z tego typu materiałów źródłowych wymagało sięgnięcia do szczególnych narzędzi badawczych. Chodziło nie tylko o oczywistą dla badacza krytykę źródła, ale też o dystansowanie się od treści egodokumentalnych, które na ogół mają dużą siłę oddziaływania na odbiorców. Zawartość diariuszy, listów, pamiętników, wspomnień bywa atrakcyjna dla czytelników ze względu na urok subiektywnych ocen i opinii w nich zawartych.

Obok propagowania wielkiej historii, szczególnie w jej heroicznym wymiarze, prasa była przyjaciółką czytelniczek w sprawach powszednich. Towarzyszyła im przy pokonywaniu codziennych kłopotów, relacjonowała zagadnienia, którymi się interesowały, wspierała w różnego rodzaju pracach domowych, związanych z opieką nad rodziną. Dzięki tej funkcji prasy zwolennicy poznawania mikrohistorii mają do dyspozycji zestaw periodyków o bogatej tematyce społecznej, ale też o zróżnicowanych parametrach wydawniczych. Historyk codzienności odnajduje w nich liczne materiały dokumentujące życie kobiet w pełnym przekroju pełnionych ról społecznych. W segmencie prasy dla Polek w międzywojniu istniały

²⁵ Redakcja, „U progę 58-go roku istnienia «Bluszczu». (Zamiast prospektu)”, *Bluszcz*, 1925, nr 1, 1.

²⁶ Charakterystyczny był przykład druku wspomnień lekarki, która uczestniczyła w walkach frontowych podczas Wielkiej Wojny i obrony Lwowa, Maria Zdziarska-Zaleska, „Wspomnienia lekarza batalionu 1918–1921”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 1, 8–9.

wyspecjalizowane periodyki adresowane do czytelniczek poszukujących pomocy przy wykonywaniu obowiązków pani domu. O skali działalności tej części czasopiśmiennictwa oraz o docenieniu rangi prasotwórstwa ukierunkowanego na odbiorczynię świadczyły nowe periodyki, które w międzywojniu pojawiły się w powszechnym obiegu. Powstawały w wyniku indywidualnej inicjatywy wydawniczej bądź wskutek powoływania organów prasowych wyspecjalizowanych instytucji jak Sekcja Gospodarstwa Domowego przy Instytucie Naukowej Organizacji. Spory udział w rynku miały publikacje Towarzystwa Wydawniczego „Bluszcz”, który firmował pisma: „Co Kobiety Czytać Powinny”, „Ja To Zrobię”, „Kalendarz Dziecka i Matki”, „Kobieta w Świecie i w Domu”, „Kultura Ciała”, „Praktyczna Pani. Dobra Obywatelka”, „To Co Najmodniejsze”, „Życie Kobiecte”. Spośród indywidualnych inicjatyw publikacyjnych na uwagę zasługiwała działalność Haliny Konopackiej i Kazimierza Muszałówny, redaktorek czasopisma „Start”, propagujących kobiecy sport.

Eksploatacja historii codzienności na podstawie lektury wymienionych periodyków pozwalała na pozyskanie danych o tym, jak propagowano „naukową organizację życia domowego”, nazywaną też domoznawstwem. Jej celem było sprawnie funkcjonujące „ognisko domowe”, kumulujące różne sfery życia rodziny. Niektóre teksty prasowe na temat logistyki prac domowych były podpisane przez osoby z tytułami zawodowymi inżyniera, co wzmacniało wiarygodność informacji przytaczanych w materiałach prasowych i zwiększało powagę poruszanej tematyki²⁷. Powielano w nich zachęty do angażowania się w proces instytucjonalizacji ruchu kobiet, zainteresowanych racjonalnym podejściem do domowych obowiązków²⁸. Przy tej okazji czytelniczki dostawały wskazówki ułatwiające poruszanie się w gąszczu licznych stowarzyszeń społecznych,

²⁷ Wśród autorek była Lillian Moller Gilbreth, amerykańska psycholog przemysłu i znawczyni zagadnień organizacji zasobów ludzkich, zob.: Lillian M. Gilbreth, „Naukowa organizacja a ognisko domowe”, *Organizacja Gospodarstwa Domowego*, 1927, nr 7, 79–81.

²⁸ Maria Hornowska, „Zrzeszenia kobiet w Krakowie”, *Bluszcz*, 1924, nr 36, 1924, 615–616; Irena Szumłakowska, „Zjazd Pań Domu”, *Organizacja Gospodarstwa Domowego*, 1930, nr 11, 163–165; zob.: Ewa Maj, „Kultura organizacyjna społecznych ruchów kobiet: na podstawie publicystyki «Ziemiarki Polskiej» (1926–1939)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy (na tle porównawczym)*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 363–391.

które deklarowały chęć pomocy członkiniom przy obsłudze gospodarstwa domowego.

Prasowy przekaz, użyteczny przy poznawaniu historii codzienności, dotyczył rozlicznych kwestii ukierunkowanych na kobiety. Między innymi pisano o działalności biur pośrednictwa pracy, o taniej kuchni, o sektorze usług prowadzonych przez kobiety, ale też przedmiotem zainteresowania były warunki życia żeńskiej służby domowej, robotnic fabrycznych, pracownic sklepowych, urzędniczek, pielęgniarek, funkcjonariuszek policji kobiecej, nauczycielek, lekarek i prawniczek. Ponadto pochyłano się nad losem włościanek oraz pań z ziemiaństwa. Do ogółu czytelniczek kierowano wskazówki i rady praktyczne z różnych sfer życia codziennego. Poradnictwo obejmowało zagadnienia opiekuńcze w stosunku do własnej rodziny, ale też przyuczano do planowego prowadzenia „gospodarstwa kobiecego”, a więc uprawy warzyw i owoców, hodowli drobiu, rozwijania pszczelarstwa. Popularne były porady z zakresu racjonalnego wyżywienia domowników, dbałości o funkcjonalne wyposażenie sprzętowe gospodarstwa domowego, ale też wzornictwa niezbędnego przy robótkach ręcznych²⁹. W części periodyków szerzony był kult zdrowia fizycznego i urody, co wiązało się z istnieniem działów poświęconych kosmetyce³⁰. Nakładanie się obrazów ideałów kobiecości

²⁹ W prasie dla kobiet odnaleźć można liczne reprezentacje tekstów utrwalających obraz skrzętej pani domu, której praca miała ogólnospołeczne znaczenie: Maria Karczewska, „Ekonomia domowa na kongresie międzynarodowym”, *Bluszcz*, 1928, nr 8, 18–19; Halina Siemińska, „W walce o byt”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 15, 4; Danuta Wyrbykowska, „Pani domu jako skarbniczka rodziny”, *Moja Przyjaciółka*, 1935, nr 7, 99; „Program kursu naukowej organizacji pracy domowej”, *Ziemianka Polska*, 1927, nr 1, 4; Z. Zdanowska, „Plaga porządków”, *Kuźniczanka*, 1934, nr 2, 40–43; zob.: Renata Knyspel-Kopeć, „Gospodarstwo domowe jako firma w świetle prasy kobiecej” [w:] Włodzimierz Mędrzecki, Cecylia Leszczyńska (red.), *Metamorfozy społeczne*, t. 9. *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014, 231–232.

³⁰ „Z higieny i pielęgnowania urody. Czy kobieta powinna być chuda?”, *Kobieta w Domu i Salonie*, 15.05.1925, nr 1, 2; zob.: Joanna Szyszko-Trojanowska, „Równouprawnienie sportowe a kształtowanie się nowego typu kobiety sportsmenki w świetle międzywojennych magazynów dla kobiet - «Bluszczu» i «Startu»” [w:] Inga Iwasiów, Aleksandra Krukowska, Agata Zawiszewska (red.), *Nowa Kobieta – figury i figuracje*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017, 287–311; Ewa Maj, „Zdrowie matki i dziecka w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej” [w:] Łukasz Lewkowicz, Anna Szwed-Walczak (red.), *Zdrowie publiczne w myśli i działalności politycznej. Perspektywa histo-*

oznaczało, że w przekazie dla czytelniczek mieściła się wizja oszczędnej, zapobiegliwej gospodyni domowej, ale też równolegle kreowane było wyobrażenie wysportowanej nowoczesnej kobiety, która upowszechniała kulturę fizyczną³¹.

Badacz, zainteresowany problemami życia codziennego, z prasy pozyskiwał dane o tym, jak kobiety radziły sobie z pielęgnacją niemowlęcia, opieką nad dzieckiem, ochroną zdrowia, a nade wszystko zarządzaniem budżetem domowym lub przynajmniej jego częścią³². W sferze dociekań naukowych mogło się znaleźć zagadnienie decyzji, zaopatrzenia sprzętowego i meblarskiego, a więc istotnego elementu ekonomiki narodowej. Ludzka egzystencja nabierała cech osób, które wykonywały codzienne, banalne zajęcia, ale miały bądź zyskiwały (także dzięki prasie) poczucie udziału w ważnych i wielkich działaniach na rzecz wspólnoty. W publicystyce prasowej wielokrotnie przypominano czytelniczkom o ich misji edukacyjnej, wychowawczej, opiekuńczej. Swego rodzaju rytualizacja zajęć domowych, czasem nawet sakralizacja działań kobiecych, prowadziła do umacniania obecności mitów o użyteczności społecznej. Przykładem był konstrukt Matki-Polki, należący do trwałych składników myślenia o losach Polski od czasów rozbiorów do współczesności. Tym samym badania mikrohistorii, ukierunkowane na codzienne doświadczenia kobiet, wiązały się z poznawaniem stanów świadomości społecznej, poglądów politycznych, obyczajów, etyki zawodowej, moralności, wierzenia religijnego. Mogły przekraczać granice jednej dyscypliny naukowej,

ryczna i współczesna, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2022, 49–68.

³¹ Dowodem dążności do pogodzenia różnych wyobrażeń kobiety było zalecenie: „Nasz dom, nasza rodzina, nasze radości i troski nie mogą przesłaniać nam spraw innych”, „Nasza droga”, *Kobieta Wiejska*, 1939, nr 1, 1; zob.: Ewa Maj, „Jaka jest kobieta współczesna i jaką się stanie w przyszłości? Ciągłość i zmiana: opinie, diagnozy i antycypacje w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2022, nr 1, 79–102.

³² Wyniki naukowej eksploracji kobiecej codzienności pozwalały na przywracanie pamięci o nieefektywnej pracy gospodyń domowych, o niedocenianych zwykłych czynnościach, których znaczenia nie dostrzegano wskutek koncentracji uwagi badaczy na wielkiej historii, zmajoryzowanej przez czynnik męski, zob.: Ewa Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999, 202–205.

przechodząc w obszar zainteresowań badawczych antropologii, ekonomii społecznej, historiozofii, psychologii, socjologii.

Uwagi końcowe

Prasa jest swoistym przejawem piśmiennictwa użytkowego, w którym utrwała się wiedza o zjawiskach społecznych występujących *hic et nunc*, w warunkach zapośredniczenia między aparatem nadawczym a odbiorczym. Ma funkcje informowania i perswadowania, spełniając czynności komunikacyjne nawet między osobami znacznie oddalonymi od siebie terytorialnie, ale tworzącymi wspólny krąg kulturowy (język, obyczaj, światopogląd, doświadczenie biograficzne). Szczególnego waloru nabierały jej funkcje narracyjne, użyteczne przy analizowaniu obecności konkretnych grup społecznych w przebiegu dziejowych wypadków. Kwerenda zawartości wydawnictw periodycznych skłaniała do dobierania narzędzi badawczych do liczby i rozmiarów danych, zamieszczonych w wybranej grupie tygodników i miesięczników. Lektura czasopism dostarczała informacji o dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej, o niestabilnym środowisku zarówno międzynarodowym, jak i wewnętrznym, co wymagało stałego aktualizowania interpretacji zjawisk i procesów historycznych. Umożliwiła ustalenie kierunków badań w makroskali dziejów kobiet na tle wielkich wydarzeń politycznych, jednocześnie dając badaczowi sposobność do pochylenia się nad problematyką codzienną. Na ogół ich efektem były opracowania o charakterze idiograficznym.

W toku badań historii kobiet z wykorzystaniem prasy adresowanej do Polek nie tylko analizowano figury retoryczne, ale też chodziło o eksplorację przestrzeni strategicznych. Materiał pozyskany z czasopism podlegał naukowej eksploracji, stając się źródłem poznania rzeczywistości społecznej. Na jego podstawie formułowane były konstatacje w odniesieniu do idei i wartości ruchów kobiet, sposobów ich instytucjonalizacji, umiejętności prasotwórczych oraz efektywnego wykonywania zadań wydawczyń, redaktorek i publicystek, a nade wszystko predyspozycji do kreatywnego udziału w dyskursie.

Łukasz Jędrzejski

<https://orcid.org/0000-0002-2632-9117>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Źródłowe badanie mediów w Polsce – przypadek prasy dla kobiety w latach 1944–1988

Uwagi wstępne

W ciągu ostatnich lat w środowiskach naukowych odnotowuje się wzrost znaczenia badań na temat nieodległej przeszłości dziejów Polski przypadających na drugą połowę XX w., a ściślej rzecz ujmując, na okres funkcjonowania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL). Wzmoczona aktywność badawcza dziejów najnowszych Polski stanowiła następstwo poczucia niedopełnienia odpowiedzi o funkcjonowaniu systemu politycznego Polski w drugiej połowie XX stulecia. W prowadzonych badaniach medioznawcy, historycy, politolodzy, socjologowie dociekają odpowiedzi na wiele pytań – m.in. o: nazewnictwo systemu politycznego, tożsamość państwową PRL, funkcjonowanie państwa w warunkach dominacji ideologii komunistycznej, która miała charakter wszechogarniającej. Pogłębieniu zainteresowania dziejami PRL w piśmarstwie naukowym sprzyjały również czynniki ogólne, takie jak uwolnienie badań naukowych od cenzury czy lepsza dostępność bogatych zasobów archiwalnych. Wspomniany stan rzeczy sprzyja eksploracji tematów medioznawczych, historycznych i politologicznych, które w okresie PRL nie mogły być eksploatowane. W prowadzonych badaniach „Nie unikano konfrontacyjnego charakteru publikacji, w których podejmowane były próby niwelacji «białych plam» w historii, upominania się o przeszłość, o pamięć na nowo odnajdowanej historii, redefiniowania dotychczasowych pojęć i zjawisk ogólnych, jak i szczegółowych, jak zmiana sojuszników zewnętrznych czy poszukiwanie nowego miejsca w zmieniającej się Europie i świecie.

W publikacjach o PRL ujawniała się świadomość występowania trudności w procesie dyskursywizacji wydarzeń traumatycznych oraz w ich przetwarzaniu w składniki pamięci¹.

W rozważaniach wstępnych należało dokonać eksplikacji prymarnych pojęć dla prowadzonych badań. W *Encyklopedii wiedzy o prasie* hasło *prasa kobieca* rozumiano bardzo ogólnie. Zwracano uwagę, że prasa kobieca to grupa czasopism periodycznych (przeważnie tygodników) o profilu ukształtowanym pod kątem specyficznego profilu, potrzeb czytelniczych oraz ich aktualnego położenia społecznego². Badaczka prasy Zofia Sokół w prowadzonych badaniach dokonała rozszerzenia definicji prasy dla kobiet. Prasę rozumiała jako: „Zespół wydawnictw periodycznych przeznaczonych dla kobiet, co zaznaczone zostało w tytule lub podtytule, programie, treści, sposobie ujęcia tematów, strukturze oraz formie językowej. Prasa taka jest redagowana pod kątem zainteresowania kobiet w zależności od ich wieku, wykształcenia, zawodu, pochodzenia społecznego, środowiska życia i pracy roli i miejsca w rodzinie i społeczeństwie. Pod względem treści są to najczęściej wydawnictwa wielotelematyczne, zbliżone do formuły magazynu”³.

Marzena Lizurej w formułowanej definicji zwracała uwagę na wysonakładowość pism adresowanych do kobiet oraz dość jasno określony target odbiorców. W głównej mierze były to czytelniczki, czytelnicy płci męskiej stanowili tylko 10% odbiorców. Lizurej słusznie nadmieniała, że czasopisma powojenne adresowane dla kobiet, takie jak „Przyjaciółka” czy „Kobieta i Życie”, mogły się poszczycić największymi nakładami⁴.

Natomiast Katarzyna Wodniak prasę dla kobiet nazywa prasą serca. W formułowanej definicji zwracała uwagę na wyróżniki charaktery-

¹ Ewa Maj, „Wprowadzenie” [w:] Ewa Maj, Jerzy Gryz, Eleonora Kirwił, Marcin Wichmanowski (red.), *PRL czyli Polska w drugiej połowie XX wiek. Studia, szkice naukowe oraz materiały źródłowe*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2013, 8.

² „Prasa kobieca” [w:] Julian Maślanka (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, 172.

³ Zofia Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998, 8.

⁴ Marzena Lizurej, „Prasa kłamie czy wychowuje? Fenomen prasy kobiecej” [w:] Witold Jakubowski, Edyta Zierkiewicz (red.), *Edukacyjne konteksty kultury popularnej*, Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2002, 73–75.

styczne dla tego typu publicystyki. Zaliczyła do nich rozrywkową formę prasy specjalizującą się w plotkach. Kolejnym wyróżnikiem był specyficzny styl języka nadużywający banalnych porównań i pseudopoetyckich metafor w celu stworzenia klimatu intymności, czemu służyło przemawianie do czytelniczki w pierwszej osobie⁵.

Konstytutywne elementy charakterystyczne dla prasy dla kobiet w rozważaniach badawczych wyróżniła Ewa Maj. Zaliczyła do nich: specyficzne pozycjonowanie na rynku czytelnicy, misję społeczną w interesie kwestii kobiecych, tematykę dotyczącą głównie spraw rodziny, mody, urody, zdrowia, ale też aktualnej pozycji społecznej kobiet, specyficzne gatunki publicystyczne, posłannictwo edukacyjne, agendę uprawomocniającą istnienie kobiet w sferze publicznej, typ prasy, w którego treści pojawia się wątek rodzinny i poradnikowy⁶.

Prasa dla kobiet w powojennej Polsce stanowiła element systemu medialnego opartego na leninowskim, a następnie stalinowskim modelu dziennikarstwa. W powojennej Polsce w optyce nowo kształtujących się władz państwowych prasa miała odgrywać rolę pośrednika między działaniami władzy a społeczeństwem. Prasa po II wojnie światowej miała pełnić funkcję „pasa transmisyjnego”. Wspomniany pas transmisyjny był specyficzną formą *public relations* władzy. W rzeczywistości stanowił tylko mistyfikację rządów scentralizowanej partii i jej przywódców⁷.

Prasa dla kobiet w powojennej Polsce tworzyła dość jednorodną grupę periodyków zróżnicowanych pod względem profili tematycznych, periodyczności wydawania, czasu istnienia. W zamyśle naukowym w badaniach realizowanych w ramach Ośrodka Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych w Białymstoku spożytkowano czasopisma samoistne wydawniczo, wydawane w ramach działalności Spółdzielni

⁵ Katarzyna Wodniak, „«Prasa serca» - gatunek «z przeszłością» na polskim rynku prasowym” [w:] Grażyna Gzella, Jacek Gzella (red.), *W kręgu prasy – przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, t. 2, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011, 148.

⁶ Ewa Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020, 17–18.

⁷ Tomasz Goban-Klas, *Niepokorna orkiestra medialna. Dyrygenci i wykonawcy polityki informacyjnej w Polsce po 1944 roku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2004, 49–50.

Wydawniczej „Czytelnik” z inicjatywy jej twórcy, majora Jerzego Borejszy⁸. Były to takie tytuły, jak: „Moda i Życie Praktyczne”, „Moda i Życie”, „Kobieta i Życie”, „Przyjaciółka”. Ponadto dobór próby badawczej został rozszerzony o periodyki dla kobiet wydawane pod auspicjami Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet. Wśród nich były takie tytuły, jak: „Zwierciadło”, „Nasza Praca” oraz miesięcznik „Ty i ja”.

W prezentowanych w ramach grantu rozważaniach zastosowano popularną w badaniach medioznawczych metodę analizy treści zgodnie z metodyką badania zaproponowaną przez Walerego Pisarka i dopełnioną ustaleniami badawczymi poczynionymi przez Małgorzatę Lisowską-Magdziarz. Zastosowana metoda pozwoliła na dobór i zbadaanie materiałów na łamach czasopism dla kobiet w odniesieniu do propagandowego obrazu polityk szczegółowych w państwie. Zastosowana metoda pozwoliła na pozyskanie wiedzy z zakresu tematyki, struktury, rodzajów i funkcji badanych pism⁹. Analiza zawartości była spożytkowana w dwóch wymiarach: deskryptywnym i wyjaśniającym¹⁰. Należało również przeprowadzić jakościową analizę treści. Pozwoliło to na opisanie właściwości językowych analizowanych tekstów i zawartych w nich treści. Ważnym elementem analizy językowej był kontekst sytuacyjny,

⁸ Jerzy Borejsza – publicysta, działacz polityczny i kulturalny. W latach 1922–1927 przebywał we Francji i Hiszpanii. Od 1929 r. był współpracownikiem pism: „Sygnały”, „Lewary”, „Wiadomości Literackie”, współredaktorem „Czarno na Białym” i „Robotnika”. Po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej służył w I Armii Polskiej w ZSRR. Redaktor „Wolnej Polski” – naczelnego organu Związku Patriotów Polskich (1944–1945). W okresie „Polski Lubelskiej” był twórcą i prezesem Spółdzielni Wydawniczo-Oświatowej „Czytelnik”, redaktorem naczelnym „Rzeczypospolitej” – organu PKWN (1944–1945), oraz tygodnika „Odrodzenie” (1947–1950). Jako sekretarz generalny Międzynarodowego Kongresu Intelktualistów w Obronie Pokoju zorganizował zjazd we Wrocławiu w 1948 r. Pełnił funkcję zastępcy kierownika Kultury, Nauki i Oświaty KC PZPR – Feliks Tych (red.), *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1. A-D, Warszawa: Zakład Historii Partii przy KC PZPR, 1967, 282–284.

⁹ Irena Tetelowska, „Analiza zawartości gazet - wstępne studium funkcjonalnej typologii prasy”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1962, nr 4, 13.

¹⁰ Wojciech Kajtoch, „Badanie aksjologicznego wymiaru języka prasy” [w:] Agnieszka Szymańska, Małgorzata Lisowska-Magdziarz, Agnieszka Hess (red.), *Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie*, Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018, 20; Tomasz Gackowski, „Rzecz o metodologii badań medioznawczych”, *Studia Medioznawcze*, 2010, nr 1, 159–161.

w jakim powstały artykuły prasowe¹¹. Dopełnieniem metodologicznym była propozycja analizy zawartości prasy zaprezentowana przez Ewę Maj. Lubelska medioznawczyni zaproponowała analizę prasy na podstawie trzech typów analizy: 1) tematycznej, gdzie uwaga badawcza skupiona była na zawartości treści propagandowych komunikatów politycznych, 2) semantycznej, czyli ustalenia znaczeń poszczególnych leksemów w przekazie propagandowym, 3) sieciowej, gdzie należało zbadać, jak poszczególne periodyki prasy dla kobiet były połączone z innymi tytułami prasowymi stanowiącymi system prasowy w Polsce w latach 1944–1956¹².

Dobór i obsługa narzędzi pomiarowych użytecznych dla prowadzenia badań były zdeterminowane charakterem dyscypliny badawczej nauki o komunikacji społecznej i mediach, jej badań zjawisk i procesów komunikacyjnych. Przedmiotem eksploracji były komunikaty prasowe rozumiane jako specyficzne ogłoszenia zawierające informacje lub kształtujące postawy i dające możliwość wprowadzenia rozwiązań systemowych w sferze polityki, gospodarki, wykonywania czy delegowania obowiązków, a także realizowania praw człowieka i obywatela w państwie komunistycznym, wpływania na instytucje i ludzi angażujących się w życie polityczne. Ujęcie idiograficzne pozwalało na ukazanie uszczegółowionego propagandowego obrazu polityk szczegółowych państwa w prasowej optyce. Wprawdzie zawierało sfragmentaryzowaną wiedzę, ale mającą funkcjonalny charakter, umożliwiając powiązanie efektów opisu obserwacji z wartościowaniem zjawisk i procesów politycznych¹³.

Przed rozpoczęciem badań skonstruowana została lista kodów tematycznych, użyteczna przy późniejszym ustalaniu swego rodzaju paralelnego zestawienia zagadnień, z których tworzyły się poszczególne rozdziały opracowania. Selekcjonując odpowiednie słowa-klucze, częściowo oparto się na istniejących już zestawach kategorii medioznawczych z zakresu komunikologii, znanych z literatury przedmiotu, co dawało pod-

¹¹ Stanisław Michalczyk, „Uwagi o analizie zawartości mediów”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2009, nr 3, 97; Lisa Taylor, Andrew Willis, *Medioznawstwo. Teksty, instytucje i odbiorcy*, przeł. Marek Król, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, 47.

¹² Ewa Maj, *Dziennikarki prasy...*, 26–27.

¹³ Zbigniew Kantyka, „Politologia” (I) [w:] Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 1. *Pojęcia, teorie metody*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2016, 481.

stawę do ustalenia wiedzy o preferencjach politycznych i publicystycznych w badanym okresie działalności PZPR. Na liście znalazły się główne kody, jak: ideologia, propaganda, państwo i jego instytucje, styl przywództwa politycznego, ekonomika. Takie postępowanie było niezbędne podczas wstępnej analizy zebranego materiału na etapie eksplorowania źródeł, a następnie interpretowania zebranej dokumentacji, oraz w toku udzielania odpowiedzi na pytania i weryfikowania hipotez badawczych.

Baza źródełowa

W prowadzonych badaniach bazę źródłową stanowiły poszczególne numery badanych periodyków prasowych. Za zasadne uznano nakreślenie profili prasowych periodyków dla kobiet, aby ukazać specyfikę prowadzonych w ramach grantu badań.

Nowy tytuł prasowy, jakim była „Moda i Życie Praktyczne”, był wyśmienitym środkiem oddziaływania przez struktury PPR do wpływania na podejmowanie decyzji politycznych przez kobiety w Polsce. Sygnalny numer „Mody i Życia Praktycznego” pojawił się na rynku wydawniczym w styczniu 1946 r. Pod tym tytułem ukazywał się do 22 lipca 1949 r. Następnie zmieniono tytuł na „Modę i Życie”, by w 1953 r.¹⁴ w wyniku włączenia Instytutu Prasowego „Czytelnik” w struktury Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej „Prasa”¹⁵ dokonać kolejnej zmiany na „Kobie-

¹⁴ W niektórych opracowaniach za datę zmiany nazwy przyjmuje się rok 1951. Jednak analiza dostępnych numerów periodyku pozwoliła stwierdzić, że zmiana tytułu na „Kobietę i Życie” nastąpiła w maju 1953 r.

¹⁵ „Spółdzielnia powstała jako zaplecze wydawnicze partii komunistycznej w 1947 roku i w ciągu kolejnych trzech dekad stała się nie tylko największym wydawcą prasy w PRL, ale i największym koncernem wydawniczo-kolportażowym w Europie Środkowo-Wschodniej. Systematycznie powiększała swój majątek, a to przez tworzenie lub przejmowanie kolejnych tytułów prasowych, drukarni, zakładów przemysłowych, ośrodków wypoczynkowych, a to korzystając z ulg podatkowych i państwowych dotacji. ... Cała ta wydawniczo-handlowa machina była własnością Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i pracowała na jej rzecz, pełniąc podwójną funkcję: narzędzia oddziaływania ideologicznego na społeczeństwo oraz źródła dochodów”, Katarzyna Pokorna-Ignatowicz, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch” w polskim systemie medialnym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Krakowskiej Akademii Andrzeja Frycza-Modrzewskiego, 2016, 7, 13–22; Marta Polaczek-Bigaj, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa-Książka-Ruch. Studium powstania, działalności i likwidacji*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016, 13–22.

tę i Życie”. W pierwszych latach funkcjonowania magazynu, od 1946 do 1948 r., problematyka polityczna nie zajmowała czołowego miejsca w agendzie komunikacyjnej periodyku. Zestaw poruszanych tematów oscylował głównie wokół kwestii związanych ze sprawami nowych, powojennych trendów modowych. Pokazywano, jak prosto i tanio uszyć gustowne kolorowe spódnice, sukienki, garsonki, zupełnie inne od tych, jakie kobiety nosiły w czasie okupacji. Warto dodać, że moda kobieca w trakcie okupacji znacząco różniła się od wzorców modowych promowanych na łamach „Mody i Życia”. Związane to było z rolami społecznymi, jakie kobiety często odgrywały w latach okupacji. Nierzadko były one konspiratorkami, szmuglerkami. Niedopasowana, za szeroka odzież służyła kobietom do przemycania towarów, np. jedzenia.

W powojennej Polsce prezentowano zupełnie inne trendy modowe. W periodyku dominowały rysunki kobiet w kolorowych, dopasowanych strojach. Dla uwypuklenia atrakcyjności prezentowanych stylizacji ilustracje były często tworzone w technikolorze. Druga kwestia, poruszana na łamach czasopisma, odnosiła się do spraw społeczno-obyczajowych. Często podejmowano tematy dotyczące kwestii związanych z wychowaniem dzieci i młodzieży. W rubrykach poradnikowych zamieszczano rady, jak samotne matki miały wychować dorastających synów, którzy w czasie wojny byli konspiratorami, powstańcami. Zwracano uwagę na problemy związane z przystosowaniem się do życia społecznego mężczyzn powracających często z frontu czy z obozów pracy przymusowej. Wiązało się to z pojawieniem się w życiu rodzinnym problemów natury psychologicznej. Mężczyźni okaleczeni psychicznie przez wojnę często nadużywali alkoholu.

Natomiast czasopismo „Kobieta i Życie” powstało z połączenia wydawanej przez spółdzielnię „Czytelnik” dekady pt. „Moda i Życie Praktyczne” z miesięcznikiem „Kobieta”, który został przejęty od Zarządu Głównego Ligi Kobiet w 1951 r. Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa” zaczęła wydawać periodyk pt. „Kobieta i Życie Praktyczne”. W 1953 r. nastąpiła modyfikacja tytułu czasopisma i na rynku wydawniczym zaczął się pojawiać periodyk pt. „Kobieta i Życie”. Ze zmianą tytułu wiązała się również zmiana dotychczas realizowanego przez redakcję programu prasowego. Od tego momentu pismo pełniło funkcję polityczno-społeczną. Adresatkami prezentowanych w nim treści były zazwyczaj

kobiety lepiej wykształcone niż czytelniczki „Przyjaciółki”. Penetrując dzieje pisma, należało wyszczególnić kilka umownych okresów w jego funkcjonowaniu: lata 1951–1956 (powstanie pisma pod tym tytułem – wydarzenia października 1956), 1957–1981 (wybory do sejmu PRL z 20 stycznia – wprowadzenie stanu wojennego), 1982–1990 (schyłek PRL i początek formułowania się zrębów III Rzeczypospolitej), 1990–2002 – funkcjonowanie czasopisma w III RP¹⁶. Na jego łamach problematyka związana ze sprawami politycznymi znajdowała się zawsze na drugiej i trzeciej stronie. Takie umiejscowienie przekazów politycznych świadczyło, że kwestie polityczne stanowiły ważny element konstruowanego przekazu medialnego. W czasopiśmie dominowały przedruki dokumentów państwowych odnoszących się do wyborów, przedruki przemówień partyjnych decydentów czy instrukcje partyjne. Jak wspomniano, tematy o charakterze politycznym umieszczano na stronie numer dwa. Był to stały element pozycjonowania ważnych treści politycznych nazywanych w literaturze przedmiotu *agenda-setting*.

Powołanie do życia nowego periodyku dla kobiet o nazwie „Przyjaciółka” wynikało z pozytywnych doświadczeń J. Borejszy związanych z funkcjonowaniem „Mody i Życia Praktycznego”. Niewystarczająca oferta redakcyjna niedocierająca do wszystkich odbiorczyń komunikatów politycznych sprawiła, że Borejsza postanowił powołać do życia nowy tytuł prasowy „Przyjaciółka”. Adresatkami treści zawartych w tym periodyku miały być kobiety wiejskie, robotnice i żony robotników o niepełnym, podstawowym wykształceniu i ograniczonych zdolnościach percepcyjnych i czytelniczych. Pierwszą redaktorką naczelną nowego czasopisma była Anna Lanota, którą Henryk Butkiewicz przygotowywał do roli redaktorki naczelną przez kilka miesięcy. Pierwszy, próbny numer nowego periodyku ukazał się 21 marca 1948 r. „Przyjaciółka” zdobywała rzeszę czytelniczek głównie za sprawą przemysłanej, propagandowej kampanii promującej nowe czasopismo, akcjom interwencyjnym przygotowywanym przez redakcję w rubryce *Listy do Redakcji*¹⁷. Znakiem

¹⁶ Zofia Sokół, „Kobieta i Życie”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2005, t. 9, 69.

¹⁷ Justyna Zajko-Czochońska, Urszula Sokołowska, „Listy czytelniczek do «Kobiety i Życia» i «Przyjaciółki» jako źródło badań codziennego życia kobiet w PRL”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 9(2), 94–104.

rozpoznawczym redakcji „Przyjaciółki” był jej interwencyjny charakter i współorganizacja na wsi akcji uświadamiających odnoszących się do świadomego dbania o zdrowie i propagowanie wśród kobiet uczestnictwa w zabiegach podstawowej opieki zdrowotnej¹⁸.

Natomiast „Zwierciadło: tygodnik ilustrowany” od roku 1957 do 1961 związane było z działalnością Ligi Kobiet¹⁹. Powołania nowego pisma adresowanego do środowisk kobiecych miały domagać się kobiece środowiska inteligenckie. Jak wskazuje Małgorzata Dajnowicz: „Nowe pismo miało być adresowane do kobiet o wyższych niż przeciętne ambicjach intelektualnych, szerokich zainteresowaniach, poszukujących możliwości konfrontacji własnych przemyśleń, opinii, poglądów z tym co może, powinno zaoferować ... «Zwierciadło»”²⁰.

Pierwszy numer czasopisma ukazał się dnia 19 maja 1957 r. Funkcję redaktor naczelnej periodyku pełniła Alina Rebane. Z redakcją magazynu pracę podjęło grono uznanych publicystów nierzadko legitymujących się już sporym doświadczeniem prasowym. Można było zaliczyć do nich m.in.: Mariana Bieleckiego, Zofię Bystrzycką, Krystynę Dobrowolską, Janinę Janicką, Romana Jurysia, Eryka Lipińskiego, Czesławę Szymańską²¹.

Okładka „Zwierciadła” drukowana była zawsze w technice technicoloru. Motywami dominującymi były zdjęcia kobiet, nierzadko ikon ówczesnej kultury popularnej, jak: Hanka Bielicka, Danuta Szaflarska, Barbara Krafftówna. Autorem zdjęć kobiet umieszczanych na stronie tytułowej był często uznany fotograf Edward Hartwig. Znakiem identyfikującym czasopismo była charakterystyczna winieta prasowa ukazująca tytuł tygodnika w lustrzanym odbiciu. W wewnętrznej szacie graficznej dominowała tonacja czarno-biała, choć dla wyróżnienia fragmen-

¹⁸ Zofia Sokół, *Prasa kobieca...*, 85–86; więcej informacji o tygodniku „Przyjaciółka” można znaleźć między innymi w następujących pozycjach: eadem, „Przyjaciółka – tygodnik kobiecy (1948–1998). Część I – lata 1948–1951”, *Kieleckie Studia Bibliograficzne*, 2001, t. 6, 89–111; eadem, „«Przyjaciółka» – tygodnik kobiecy (Część II marzec 1951 – marzec 1990)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2003, t. 7, 110–131. eadem, „Redaktorzy naczelni czasopism kobiecych w latach 1944–1982 (portret zbiorowy)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1991, nr 30/1, 109–131.

¹⁹ Zofia Sokół, *Prasa kobieca...*, 146–147.

²⁰ Małgorzata Dajnowicz, „«Zwierciadło» – platforma polityczna ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, nr 20, 73–74.

²¹ Ibidem, 75.

tów tekstów stosowano kolorowe tła (żółte, zielone, czerwone, różowe, fioletowe). Periodyk liczył zwyczaj około 16 stron, choć były i dłuższe wydania numerów specjalnych. Na łamach tygodnika w formie recenzji kinowych, teatralnych pojawiały się artykuły odnoszące się do spraw teatru i filmu. Zamieszczano również recenzje nowości książkowych, powieści dedykowanych kobietom. Jedną z głównych stałych rubryk była rubryka pod tytułem *Serce w rozterce*, która stawała się platformą wymiany doświadczeń sercowych, miłosnych między czytelniczkami tygodnika a redakcją. Wymiany doświadczeń przybierały formę listowną popularną w ówczesnym czasie na łamach pism dla kobiet. Kolejną ze stałych rubryk „Zwierciadła” była ta pod tytułem *Twarze Zwierciadła*. Prezentowano w niej sylwetki znanych ludzi ze sfery polityki, kultury, dla uatrakcyjnienia przekazu treści w opisywanej rubryce umieszczano zdjęcia osób, którym były poświęcone zamieszczane materiały. Na łamach tygodnika w latach 60. były publikowane również reportaże pokazujące sylwetki wybranych przez redakcję twórców kultury ludowej. Najczęściej prezentowano działalność twórców ludowych (rzeźbiarzy) tworzących ludowe świątki w swych przydomowych zagrodach²². Treści o charakterze politycznym umiejscawiane były zawsze na stronie drugiej tygodnika.

Mimo że w założeniach „Zwierciadło” miało być platformą prasową upowszechniającą działalność Ligi Kobiet, problematyka ligowa od początku zajmowała mało miejsca w agendzie medialnej tygodnika. Sprawy związane z działalnością Ligi formowane były na łamach „Zwierciadła” głównie przez Alicję Musiałową, do 1965 r. przewodniczącą Zarządu Głównego Ligi Kobiet. Intensyfikacja treści związanych z działalnością Ligi pojawiała się zazwyczaj przy okazji obchodów Międzynarodowego Dnia Kobiet, wyborów do Rad Narodowych, Sejmu, Zjazdów PZPR. Rekapitulując treści związane z nakreśleniem profilu prasowego periodyku, należy zaznaczyć, że tygodnik w założeniach twórców miał odgrywać rolę sojusznika Ligi Kobiet w rozwiązywaniu problemów o charakterze społecznym i politycznym. W założeniach redakcyjnych na łamach pisma miała być prezentowana problematyka zbieżna z zainteresowaniami

²² Zob.: LM, ŻM, „Ojciec i syn”, *Zwierciadło*, 1966, t. 46, 8.

czytelniczek, jednak poprzez ukazanie działalności Ligi Kobiet i prezentację agendy politycznej dążono do popularyzowania założeń ładu polityczno-społecznego zbieżnego z podstawowymi kategoriami myśli politycznej PZPR²³.

Postulaty na przyszłość

Zaprezentowane materiały źródłowe stanowią bezcenny materiał badawczy. Przyczynkarskie badania prowadzone w ramach działalności zespołu mogą stanowić dobrą podstawę do pogłębionego namysłu naukowego w postaci dysertacji doktorskich, monografii habilitacyjnych czy monografii autorskich. Badania obrazów komunikowania politycznego uobecnionych na łamach prasy dla kobiet można prowadzić w ujęciu chronologicznym, wyodrębniając specyficzne okresy w historiografii PRL: 1) lata 1944–1946 – umacnianie się władzy ludowej w Polsce, 2) 1947–1955 – stalinizm w Polsce, 3) 1956–1970 – okres gomułkowski, 4) 1970–1980 – dekada sukcesu Edwarda Gierka, 5) 1980–1981 – karnawał Solidarności, 6) 1982–1988 – reglamentowana rewolucja i dekompozycja struktur PZPR. Można również w podejmowanych badaniach zaproponować zakres problemowy obejmujący następujące sfery badania: 1) zmiana obrazów i archetypów kobiet na łamach prasy, 2) badanie poszczególnych polityk szczegółowych państwa, 3) badanie całościowego obrazu państwa, 4) badanie wizerunków liderów partyjnych, 5) badanie obrazu organizacji społecznych i politycznych przeznaczonych dla kobiet.

Ukształtowanie się lubelskiej szkoły badania komunikacji politycznej na Wydziale Politologii UMCS w Instytucie Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach w Katedrze Komunikacji Politycznej kierowanej przez prof. dr hab. Ewę Maj pozwala upowszechniać badania prowadzone w ramach białostockiego zespołu. Na seminariach dyplomowych tworzone są prace podejmujące wątki obrazowania kobiet w popkulturze. Prowadzone badania stanowią podstawę do prowadzenia zajęć dydaktycznych sprofilowanych na poznanie obrazów kobiet w mediach w PRL.

²³ Małgorzata Dajnowicz, „Posłanki Ligi Kobiet Polskich i wybory parlamentarne 1989 roku (prezentacja w świetle «Zwierciadła»” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: Białystok, 2019, 206.

Dobrym do tego tematu rozwiązaniem jest prowadzenie w ramach Katedry Komunikacji Politycznej przedmiotów: współczesna publicystyka polityczna, publicystyka, komunikowanie polityczne, historia komunikacji społecznej. Do oferty programowej potencjalnych wykładów ogólnouniwersyteckich została zgłoszona propozycja wykładu pod tytułem komunikowanie polityczne w prasie dla kobiet.

W przyszłości w ramach oddziaływania na otoczenie społeczne warto pomyśleć nad zorganizowaniem wystaw tematycznych dotyczących historii kobiet we współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Białymstoku i Dyрекcją Muzeum Narodowego w Lublinie.

Justyna Zajko-Czochańska

<https://orcid.org/0000-0001-6414-8280>

Uniwersytet w Białymstoku

Pisma kobiece okresu Polski Ludowej kierowane do kobiet wiejskich jako źródło badań życia codziennego Polek

Uwagi wprowadzające

Prasa dla kobiet jest cennym źródłem nie tylko dla historyków, ale także dla badaczy różnych dyscyplin naukowych. Duże zainteresowanie analizą periodyków kobiecych wykazują prasoznawcy (szerzej medioznawcy), socjolodzy, pedagodzy, językoznawcy czy kulturoznawcy, o czym świadczą liczne opracowania naukowe. Prasa kobieca jest nośnikiem informacji o dziejach kobiet, pozwala na poznanie ówczesnych problemów społecznych oraz zjawisk zachodzących w obrębie rodziny. Obok dokumentów archiwalnych, fotografii, egodokumentów stanowi źródło poznania przeszłości, daje możliwość rekonstrukcji minionych wydarzeń oraz przybliżyć nastroje społeczne, opinię publiczną i obyczaje minionej epoki.

Celem szkicu jest przedstawienie kwestii warsztatowych, metodologicznych, którymi badacz wykorzystujący prasę kobiecą jako źródło będzie mógł się posłużyć w swoich dociekaniach naukowych. Dla potrzeb niniejszego artykułu zostanie również zaprezentowany stan badań, a także postulaty badawcze nad prasą kobiecą adresowaną do kobiet wiejskich w okresie Polski Ludowej. Przy uwzględnieniu złożoności oraz rozległości poruszanej problematyki w tekście zostanie podjęta próba ujęcia możliwie najważniejszych, ale zarazem wybranych kwestii, które mogą posłużyć innym badaczom czasopiśmiennictwa kobiecego.

Na wstępie należy rozważyć kwestie terminologiczne. Definicja prasy kobiecej przywoływana przez badaczy została ujęta w *Encyklopedii*

wiedzy o prasie¹, a następnie rozwinięta przez Zofię Sokół². Nie zagłębiając się wszakże w szczegóły, należy podkreślić, że jak dotąd nie została wypracowana jednolita definicja prasy kobiecej. Prasoznawcy sygnalizują jednak odrębność znaczeniową „prasy kobiecej” oraz „prasy dla kobiet”. Pierwsze z określeń obejmuje periodyki kierowane do kobiet, ale redagowane przez mężczyzn, co przekładało się na charakter pism oraz ich zawartość. Treść oddawała wyobrażenia oraz oczekiwania mężczyzn względem kobiet, natomiast sam tytuł bądź podtytuł jednoznacznie wskazywał nadawcę oraz odbiorcę periodyku poprzez sformułowanie np. „płci pięknej poświęcone”. Twórcami prasy kobiecej zaś pozostawały głównie kobiety (z grona redaktorów mężczyźni nie zostali wykluczeni) i do nich adresowały swoje przekazy³. Jerzy Franke powyższe założenie traktuje jednakże umownie, wskazując na przykłady w historii polskiego czasopiśmiennictwa, w których treści propagowane przez redaktorów mężczyzn były zgodne z postulatami kobiet, i wręcz przeciwnie, czasopisma redagowane przez kobiety nie zawsze popierały dążenia płci pięknej⁴. Badaczka Ewa Maj zwraca uwagę, że prasa dla kobiet jest terminem szerszym, mogącym zawierać w sobie prasę kobiecą. Jej zdaniem prasę wychodzącą w okresie dwudziestolecia międzywojennego należy określać mianem prasy dla kobiet⁵. Nomenklatura często stosowana jest wymiennie oraz synonimicznie, co świadczy o płynności terminu i braku sztywnych ram terminologicznych.

W okresie Polski Ludowej wychodziło czterdzieści osiem tytułów z segmentu prasy kobiecej⁶. Zofia Sokół w opracowaniu *Prasa kobieca*

¹ „Prasa kobieca” [w:] Julian Maślanka (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław: Ossolineum 1976, 172.

² Zofia Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998, 8.

³ Zofia Sokół, „Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1818–1939”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1983, t. 22/3, 6–7.

⁴ Jerzy Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa: Wydawnictwo SBP, 1999, 10.

⁵ Ewa Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020, 19–20.

⁶ Tomasz Mielczarek, „Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2008, R. II, 58.

w Polsce w latach 1945–1995 jako pierwsza kompleksowo usystematyzowała informacje na temat periodyków kobiecych wydawanych w Polsce Ludowej oraz po roku 1989. Poza Sokół badania nad prasą kobiecą ukazującą się w niniejszym okresie były i nadal są dość intensywnie prowadzone przez innych naukowców⁷. Największą uwagę polskich badaczy skupiają czasopisma wysokonakładowe, cieszące się największą popularnością wśród czytelników, m.in. „Przyjaciółka”, „Kobieta i Życie”⁸, „Zwierciadło”⁹

⁷ Zob.: Łukasz Jędrzejski, „Badania nad prasą dla kobiet z okresu Polski Ludowej. Stan obecny i perspektywy” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021, 139–151.

⁸ Urszula Sokołowska, *Role społeczne kobiet w świetle periodyku „Kobieta i Życie” na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1970–1989*, ss. 369 [mps], praca doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, 2018; eadem, „Międzynarodowy Rok Kobiet 1975 na łamach «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 2(7), 94–108; eadem, „Wybory parlamentarne i wybory do rad narodowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach «Kobiety i Życia» (do 1989 roku)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2016, 328–337; eadem, „Zagadnienie praw kobiet na łamach «Kobiety i Życia» (1970–1989)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 2(7), 94–108; Urszula Cwik, „Miejsce kobiet w przestrzeni publicznej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do lat siedemdziesiątych (w świetle «Kobiety i Życia» i «Filipinki»)”, *Studia Podlaskie*, 2014, t. XXII, 113–127; Anna Szwed-Walczak, „Transformacja ustrojowa na łamach «Kobiety i Życie»” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 231–246; Zofia Sokół, „Wizerunki kobiet na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946–2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2012, nr 6, 11–36; eadem, „«Kobieta i Życie» (1946–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach*, 2005, t. 9, 63–93; Łukasz Jędrzejski, „Obraz wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w 1957 r. w publicystyce «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 2(7), 2019, 77–93.

⁹ Małgorzata Dajnowicz, „«Zwierciadło» – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961), (1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, t. XX, z. 3, 67–90; eadem, „Posłanki Ligi Kobiet Polskich i wybory parlamentarne 1989 roku (prezentacja w świetle «Zwierciadła»)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka...*, 205–215; eadem, „Kobiety – polityka – wybory w świetle «Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich» (1982–1990)” [w:] Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolnińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018, 107–125; Ewa Joanna Borodzicz, „Praca zawodowa kobiet na łamach «Zwierciadła» (1982–1990)” [w:] Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2016, 308–317; Ewa Błońska, „«Zwier-

oraz „Filipinka”¹⁰. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że poza „Przyjaciółką” najczęściej analizowane tytuły były adresowane do mieszkanki miast. Co więcej, tematyka oraz zagadnienia poddawane analizie przez badaczy prezentują głównie aspekty życia kobiet mieszkających właśnie w miastach. Zauważalne jest zdecydowanie mniejsze zainteresowanie badaniami nad życiem kobiet wiejskich, co można z powodzeniem realizować, posługując się eksploracją innych periodyków kobiecych okresu Polski Ludowej.

Pisma kobiece okresu Polski Ludowej kierowane do kobiet wiejskich

W latach 1945–1989 wychodziły jedynie trzy samoistne periodyki adresowane do kobiet wiejskich. Były to: „Kobieta Wiejska”, „Przyjaciółka” oraz „Gospodyni Wiejska” (później „Gospodyni”). Wspólnym mianownikiem pism była oferta programowa skierowana do gospodyń domowych zamieszkujących wieś oraz mniejsze miejscowości.

„Gospodyni Wiejska” była pierwszym po wojnie periodykiem kierowanym do kobiecego środowiska wiejskiego. Wydawana w latach 1947–1949 przez Związek Samopomocy Chłopskiej pełniła funkcję jego organu prasowego. W pierwszym okresie wydawniczym pismo miało charakter *stricte* poradnikowy. Miało udzielać wskazówek i rad obejmujących niemal wszystkie aspekty związane z życiem kobiet wiejskich. Artykuły poświęcano pracy w domu, polu, ogrodzie, zajęciom związanym z hodowlą zwierząt, uprawą roślin, nie pomijając tematyki rodzinnej, wychowawczej, zdrowotnej czy kulinarnej. W roku 1948 nastąpiły istotne zmiany w ob-

ciadło» jako przykład ekskluzywnej prasy kobiecej. Analiza zawartości za lata 2017–2019”, *Infotezy*, 2022, nr 1(12), 49–71.

¹⁰ Katarzyna Stańczak-Wiślicz, „«Ludwicy contra Filipinki» – kobiety i mężczyźni w codziennej przestrzeni gospodarstwa domowego w Polsce 1945–1989” [w:] Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikora, Marcin Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, 505–602; Katarzyna Ewa Zielińska, „Cele edukacyjne i wychowawcze czasopisma dla dziewcząt (na przykładzie magazynu «Filipinka»), *Zeszyty Prasoznawcze*, 2017, t. 60, nr 3, 633–648; Alina Łysak, „Poradnictwo na łamach «Filipinki»” [w:] Marta Kondracka, Alina Łysak (red.), *Edukacja, wychowanie, poradnictwo w kulturze popularnej*, Wrocław, 2009, 128–142; Urszula Sokołowska, „Edukacyjna rola «Filipinki» w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiecych*, 2021, nr 2(11), 143–157.

rębie pisma. Z poradnikowego miesięcznika „Gospodyni Wiejska” została zmodyfikowana do dwutygodnika o profilu społeczno-politycznym wydawanym już nie tylko przez Zarząd Główny Samopomocy Chłopskiej, ale również przez Ligę Kobiet. Reorientacja istotnie wpłynęła na treść artykułów, które poza użytecznymi poradami koncentrowały się na prezentowaniu działalności organizacji, zachęcaniu do wstępowania w ich struktury oraz promowaniu udziału w ZSCh. W roku 1949 nasiliła się tematyka polityczna, antykościelna oraz szeroka agitacja, a ostatni numer czasopisma w całości poświęcony był Józefowi Stalinowi¹¹. Pomimo wysokiego nakładu, jaki osiągała „Kobieta Wiejska”, sięgającego 26 tys. egzemplarzy¹², ostatni numer pisma ukazał w grudniu 1949 r. w wyniku likwidacji sekcji kobiecych ZSCh i włączenia ich do Ligi Kobiet.

Z uwagi na krótki, zaledwie dwuletni okres wydawniczy „Kobiety Wiejskiej” trudno doszukiwać się licznych opracowań periodyku. Pierwsza wzmianka na temat pisma pojawiła się w 1948 r. na łamach „Wsi”. Podkreślono wówczas jedynie potrzebę zagłębienia się przez redakcję w sprawy, które oprócz użytecznej wiedzy wykorzystywanej na co dzień otworzą horyzonty czytelniczek. Pisano wówczas:

Trzebaby się jednak postarać, aby w powodzi modnych sylwetek i fryzur zmieściły się także artykuły wykraczające poza ramy tiulowych firaneczek, problemy trochę inne niż te, które obracają się w kręgu świątecznych barszczyków, halek, pralek i lalek. „Kobiecie wiejskiej” zaś przydałoby się trochę dobrej prozy czy poezji, a także artykułów zaznajamiających czytelniczki odgradzone od miast z wydarzeniami kulturalnymi. Jest to tym bardziej ważne, że czasopismo stanowi dla większości kobiet wiejskich jedyny kontakt ze światem¹³.

Pierwszym z badaczy (poza Zofią Sokół), który podjął się eksploracji czasopisma, była Ewa Patakiewicz. W artykule naukowym *Program czasopisma „Kobieta Wiejska” w latach 1947–1949* autorka przeprowadziła

¹¹ Zofia Sokół, *Prasa kobieca...*, 177–179.

¹² AAN, PZPR KC Wydział Prasy i Wydawnictw, sygn. 237/XIX-42, *Notatka w sprawie stanu i przewidywanych zmian na odcinku prasy kobiecej*, k. 3.

¹³ Jaskółka, „Na kobiecym podwórku”, *Wieś*, 1948, nr 1, 12.

systemową analizę periodyku. Skoncentrowała się na prezentacji treści artykułów drukowanych w poszczególnych latach, pojedynczo omówiła działy, poruszyła zagadnienie listów do redakcji, a także zmiany zachodzące w obrębie pisma¹⁴. Krystyna Samsonowska dokonała zaś przeglądu tytułu „Kobieta Wiejska” ukazującego się w Polsce Ludowej, zestawiając go z pismem o tej samej nazwie, jednakże wydawanym przed wybuchem II wojny światowej¹⁵. „Kobieta Wiejska” była również wykorzystana przez Małgorzatę Hajdo przy okazji badania ról społecznych kobiet. W tekście *Wizerunek kobiety jako matki, pracownika i działaczki społecznej prezentowany na łamach prasy kobiecej w latach 1948–1956* autorka wśród zastosowanej bazy źródłowej ujęła m.in. właśnie to czasopismo¹⁶.

Chronologicznie kolejnym pismem kierowanym do kobiet wiejskich była „Przyjaciółka”. Pierwszy numer tygodnika ukazał się w marcu 1948 r., kiedy na rynku wydawniczym funkcjonowała jeszcze „Kobieta Wiejska”. Chociaż badacze jednogłośnie przypisują „Przyjaciółce” wiejskie grono odbiorczyń, co jest uzasadnione, należy mieć na uwadze wydawanie tygodnika w latach 1952–1975 w dwóch mutacjach – wiejskiej i miejskiej, co świadczyło o szerokim gronie czytelników. Pierwsza z nich jeszcze bardziej niż wydanie podstawowe (po które sięgały mieszkanki miast) koncentrowała się na zagadnieniach, które interesowały gospodynie domowe mieszkające na terenach wiejskich. Mutowaniu ulegało ponad 26% całego numeru. W całości zmieniano zagraniczne zagadnienia gospodarcze, tematykę związaną ze świadomym macierzyństwem, a także porady prawne, lekarskie i sercowe. W nieco mniejszym zakresie dostosowywano zagadnienia społeczno-wychowawczo-obyczajowe oraz materiały na temat gospodarki krajowej. Nie zachodziła zaś potrze-

¹⁴ Ewa Patakiewicz, „Program czasopisma «Kobieta Wiejska» w latach 1947–1949”, *Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*, 2006, nr 22, 115–129.

¹⁵ Krystyna Samsonowska, „«Kobieta Wiejska» – pierwsze polskie pismo wiejskich emancypantek” [w:] Tomasz Podłocki, Krzysztof Stopka (red.), *Amico, socio et viro docto. Księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015, 266–277.

¹⁶ Małgorzata Hajdo, „Wizerunek kobiety jako matki, pracownika i działaczki społecznej prezentowany na łamach prasy kobiecej w latach 1948–1956”, *Dzieje Najnowsze*, 2006, nr 38/3, 55–72.

ba mutowania artykułów popularno-naukowych czy rozrywkowych¹⁷. Zawartość korespondencji czytelniczej kierowanej do redakcji również znacząco się różniła w zależności od rodzaju mutacji, a tym samym od czytelników.

Tygodnik „Przyjaciółka” z uwagi na rozległą tematykę dostosowaną do potrzeb odbiorczyń pisma, bliski kontakt redakcji z czytelnikami w postaci korespondencji, szeroki wachlarz porad, odpowiedni język i styl wypowiedzi, a do tego niską cenę, stał się najpopularniejszym periodykiem na rynku wydawniczym w okresie Polski Ludowej. Od momentu ukazania się pierwszego numeru nakład pisma był wysoki i rósł niewiarygodnie szybko w kolejnych miesiącach. Pierwszy milion egzemplarzy odnotowano po niespełna dziewięciu miesiącach, a już w 1952 r. periodyk osiągnął dwumilionowy nakład, czego nie udało się uzyskać żadnemu z wydawanych wówczas czasopism¹⁸. Z uwagi na fakt, że „Przyjaciółka” była najpopularniejszym czasopismem okresu Polski Ludowej, była ona i pozostaje jednym z najchętniej analizowanych tytułów prasowych. Badacze reprezentujący różne dyscypliny naukowe, posługując się „Przyjaciółką”, dokonali analizy periodyku m.in. pod kątem propagowanego modelu rodziny i małżeństwa, kreowanego wzoru kobiety i odgrywanych przez nią ról społecznych, kwestii aborcyjnych czy zagadnień związanych z życiem codziennym kobiet. Wśród opracowań poświęconych „Przyjaciółce” znajdują się również pozycje odnoszące się do listów do redakcji, utworów literackich drukowanych na łamach pisma, reklam, tematyki kulinarnej, wnętrzarskiej oraz modowej¹⁹.

Trzecim pismem adresowanym do tej samej grupy czytelniczej była „Gospodyni Wiejska” (z podtytułem „Dwutygodnik Kół Gospodyń Wiejskich”), której pierwszy numer ukazał się w styczniu 1957 r.²⁰

¹⁷ AAN, RSW „Prasa” Zarząd Główny, Dział Wydawniczy, Warsztat dziennikarski, treść czasopism wydawanych przez RSW „Prasa”, sygn. 11/110, *Analiza*, k. 38–49.

¹⁸ Justyna Zajko-Czochańska, „Deskrypcja wielodzietności w mutacji wiejskiej «Przyjaciółki» (1956–1975)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2021, t. XXIV, z. 4, 39.

¹⁹ Szerzej o stanie badań nad „Przyjaciółką” Justyna Zajko-Czochańska, „«Przyjaciółka» jako źródło do badań nad tematyką kobiet w Polsce (1945–1989)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021, 153–164.

²⁰ *Gospodyni Wiejska*, 1957, nr 1, okładka. Zofia Sokół za rok wydania podaje zaś rok 1956.

Wydawcą periodyku było Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, co mogło wpływać na zawartość pisma. „Gospodyni” była ilustrowanym czasopismem zawierającym fachowe artykuły oraz porady z zakresu rolnictwa, najczęściej związane z hodowlą zwierząt oraz uprawą roślin. Na łamach periodyku omawiano również bieżące problemy polskiej wsi dotyczące gospodarki oraz produkcji, a także szeroko prezentowano zagadnienia z zakresu prowadzenia gospodarstwa domowego. W numerach nie brakowało też artykułów poświęconych żywieniu rodziny, opiece nad dziećmi, zdrowiu, higienie, urodzie czy kulinarium. Nieodłącznym elementem każdego wydania były rubryki omawiające sprawy związane z działalnością Kół Gospodyń Wiejskich oraz zagadnienia związane z kulturą oraz twórczością ludową²¹. Od roku 1966 pismo figurowało pod skróconą nazwą „Gospodyni” oraz zmieniło swoją częstotliwość z dwutygodnika na tygodnik. Nie zmienił się zaś profil ani tematyka pisma²².

Pomimo długiej tradycji wydawniczej „Gospodyni” (pismo ukazuje się do dnia dzisiejszego) nie doczekała się tak bogatego opracowania jak jej „konkurentka” – „Przyjaciółka”. Na łamach „Zeszytów Prasoznawczych” Anna Maliszewska opublikowała artykuł poświęcony wzorom wychowawczym propagowanym na łamach pism kobiecych i rodzinnych, w którym uwzględniła czasopismo „Gospodyni”. Eksploracja autorki ograniczyła się, jednakże wyłącznie do roku 1974²³. Władysław Tyrański uczynił z kolei „Gospodynię” przedmiotem badań rubryk poradnikowych, podobnie zestawiając pismo z innymi tytułami kobiecymi oraz młodzieżowymi²⁴. Czasopismo znalazło się również w polu zainteresowań Teresy Ludwiczak, która dokonała analizy wizerunku oraz wzoru osobowego kobiety propagowanego przez „Gospodynię”²⁵. Najświeższą pozycją poświęconą periodykowi jest artykuł Joanny Mikosz „Gospody-

²¹ *Katalog Czasopism: 20 lat*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1967.

²² Zofia Sokół, *Prasa kobieca...*, 183.

²³ Anna Maliszewska, „Wzory wychowawcze w prasie kobiecej (Szkoła i rodzina jako instytucje wychowawcze)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1975, R. XVI, nr 4(66), 47–56.

²⁴ Władysław Tyrański, „Poradnictwo magazynów młodzieżowych oraz kobiecych i rodzinnych”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1981, R. XXII, nr 3(89), 77–82.

²⁵ Teresa Ludwiczak, „Kobieta na łamach swoich popularnych czasopism” [w:] Andrzej Bujwid (red.), *Kobieta polska lat osiemdziesiątych*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1988, 197–209.

ni” – społeczny magazyn dla kobiet mieszkających na terenach wiejskich. Charakterystyka zawartości i pełnionych funkcji w latach 1985–1986²⁶. Jak wskazuje tytuł, autorka ograniczyła się wyłącznie do zbadania periodyku w krótkiej cezurze czasowej, obejmującej 52 numery z lat 1985–1986. Z przeglądu literatury wynika, że badania prowadzone nad „Gospodynią” mają jedynie charakter przyczynkarski. Jak dotąd nie powstało monograficzne opracowanie periodyku będącego drugim obok „Przyjaciółki” pismem kierowanym do kobiet wiejskich w Polsce Ludowej.

Metody badawcze, baza źródłowa

Prasę kobiecą będącą cennym źródłem historycznym należy badać przede wszystkim przy zastosowaniu analizy zawartości prasy wykorzystywanej głównie przez prasoznawców oraz medioznawców. W Polsce prekursorami w zakresie niniejszej metody były Irena Telewska oraz Antonina Kłoskowska. Największy wkład w rozwój oraz jej udoskonalenie należy przypisać Waleremu Pisarkowi. Monografia jego autorstwa pt. *Analiza zawartości*²⁷ stanowi pierwsze i zarazem podstawowe źródło wiedzy praktycznej oraz teoretycznej. Według badacza analiza zawartości

jest zespołem różnych technik systematycznego badania strumieni lub zbiorów przekazów, polegającego na możliwie obiektywnym (w praktyce zwykle: intersubiektywnie zgodnym) wyróżnianiu i identyfikowaniu ich możliwie jednoznacznie skonkretyzowanych, formalnych lub treściowych, elementów oraz na możliwie precyzyjnym (w praktyce: zwykle ilościowym) szacowaniu rozkładu występowania tych elementów i na głównie porównawczym wnioskowaniu, a zmierzającego przez poznanie zawartości przekazów do poznania innych elementów i uwarunkowań procesu komunikacyjnego²⁸.

²⁶ Joanna Mikosz, „«Gospodyni» – społeczny magazyn dla kobiet mieszkających na terenach wiejskich. Charakterystyka zawartości i pełnionych funkcji w latach 1985–1986”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum*, 2019, nr 2(29), 139–157.

²⁷ Walery Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, 1983.

²⁸ Ibidem, 45.

Metoda analizy zawartości zobowiązuje badacza do zachowania odpowiedniej kolejności działań dla rzetelnego przeprowadzenia procesu badawczego. Punktem wyjścia jest sformułowanie pytań, postawienie hipotez oraz określenie celu badawczego. Kolejnym etapem jest dobór próby badawczej, a więc określenie materiału, który będzie poddawany analizie (np. ilość egzemplarzy, roczników, numerów itp.). Kolejnym punktem procesu jest określenie jednostki analizy. W przypadku prasy może być to np. cały numer, strona, artykuł, akapit, zdanie, a nawet litera. Nieodłącznym elementem procedury badawczej jest stworzenie odpowiedniego klucza kategoryzacyjnego, według którego nastąpi podział tematyczny zebranych materiałów prasowych. Ostatnim krokiem jest kodowanie tekstu zgodnie z opracowanym kluczem kategoryzacyjnym oraz analiza ilościowa²⁹. Należy podkreślić, że analiza zawartości nie ogranicza się wyłącznie do badań ilościowych, ale daje również możliwość prowadzenia badań jakościowych³⁰.

Jak podkreśla Małgorzata Lisowska-Magdziarz, analiza zawartości jest szerszą metodą badawczą w stosunku do analizy treści. Uwzględnia ona nie tylko badanie tekstu, ale także formalne aspekty analizowanych materiałów. Analiza zawartości odnosi się zatem również do kompozycji, struktury wewnętrznej, wielkości, formy wydrukowania czy usytuowania w badanym piśmie³¹. Analiza zawartości jest metodą pracochłonną, wymagającą dużego zaangażowania oraz czasu. Sprawia trudności w doborze próby oraz kwestiach stworzenia klucza kategoryzacyjnego i trafnego przyporządkowywania analizowanych materiałów³².

²⁹ Ignacy Stanisław Fiut, „Wkład Profesora Walerego Pisarka w rozwój polskiego medjoznawstwa (prasoznawstwa)” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 20.

³⁰ Przykłady prowadzenia badań za pomocą analizy zawartości prasy, zarówno jakościowych, jak i ilościowych, wskazuje Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2022, nr 1(12), 103–121.

³¹ Małgorzata Lisowska-Magdziarz, „Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów. Wersja 1.1”, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2004, 15.

³² Jerzy Myśliński, „Uwagi o prasie polskiej przełomu XIX i XX w. jako źródle historycznym”, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 1974, nr 14/1, 16.

Pomimo wielu trudności stała się uniwersalną metodą uznaną w kręgach polskich badaczy.

Najpełniejsze przeprowadzenie badań przy zastosowaniu metody analizy zawartości prasy możliwe jest w sytuacji, gdy badacz posiada szeroką wiedzę na temat analizowanego periodyku, dzięki czemu trafniej będzie mógł zinterpretować analizowany materiał. Szczególnie istotne przy opracowaniach monograficznych (ale również badaniu określonej problematyki) jest przedstawienie nie tylko zawartości pisma, ale również jego historii, cech formalno-wydawniczych, takich jak periodyczność, nakład, szata graficzna, dysponentów, czytelników, a także osób tworzących czasopismo. W tym celu wskazane jest posłużenie się innymi metodami i technikami badawczymi oraz wykorzystanie szerszej bazy źródłowej niż numery samego czasopisma. Badacz posłużyć się może m.in. krytyczną analizą źródeł czy też metodą biograficzną pomocną w opracowywaniu składów osobowych redakcji. Wśród bazy źródłowej szczególnie przydatne w opracowywaniu pism okresu Polski Ludowej kierowanych do kobiet wiejskich znajdują się dokumenty zdeponowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Należą do nich dokumenty Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej przechowywane w zasobach m.in. Wydziału Prasy i Wydawnictw, Wydziału Prasy, Radia i Telewizji, Wydziału Propagandy, Biura Prasy Komitetu Centralnego, a także dokumenty z zasobów RSW „Prasa” Zarząd Główny w Warszawie oraz RSW „Prasa-Książka-Ruch” ZG w Warszawie, Akta osobowe dziennikarzy.

Poza ścisłą koncentracją nad badanym tytułem prasowym zasadniczą kwestią jest również orientacja autora dociekań naukowych w warunkach politycznych, społecznych i ekonomicznych, w jakich powstało pismo. Dokonując analizy prasy, badacz powinien uwzględnić czas i realia jej wydawania, wpływ na treść aparatu cenzury oraz stosunek publikowanych materiałów do rzeczywistości.

Uwagi podsumowujące

Badania nad prasą kobiecą przy zastosowaniu metody analizy zawartości prasy cieszą się wśród polskich naukowców dość dużą popularnością. Z powodzeniem od lat prowadzą je historycy, prasoznawcy, socjologowie czy politolodzy. Obszerny materiał badawczy, jakim jest prasa, jak również wielość i złożoność materii oraz problemów, stwarzają pole do dalszych dociekań naukowych. Pisma kierowane do kobiet wiejskich okresu Polski Ludowej pomimo ich eksploracji wymagają ciągłych badań. Jak dotąd jedynie „Kobieta Wiejska” z uwagi na krótki okres wydawniczy doczekała się pełnego opracowania. Tygodnik „Przyjaciółka” będący najpopularniejszym periodykiem był najczęściej badanym pismem należącym do tego segmentu prasy. „Gospodyni” zaś jest czasopismem najrzadziej wykorzystywanym przez badaczy. Mogłaby jednakże posłużyć do kompleksowego opracowania zagadnienia działalności Kół Gospodyń Wiejskich, wszak sam periodyk przez wiele lat nosił podtytuł „Kół Gospodyń Wiejskich”. Potrzeba analizy owej tematyki wynika ze współcześnie wzmożonej aktywności kobiet wiejskich w ramach reaktywowanych Kół Gospodyń Wiejskich.

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk

<https://orcid.org/0000-0002-3463-6432>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Podstawowy warsztat metodologiczny medioznawcy

Medioznawstwo, będąc interdyscypliną, posługuje się różnymi metodami badawczymi. Wykorzystuje głównie metody przypisane naukom społecznym oraz humanistycznym. Dla historyka prasy, czy szerzej mediów, zarówno starych, jak i nowych, najważniejsza jest metoda analizy zawartości prasy, jakościowa i ilościowa, opisana przez amerykańskiego badacza komunikacji społecznej i mediów masowych Bernarda Reubena Berelsona, którą w Polsce upowszechnił Walery Pisarek¹. Berelson położył nacisk na jej ilościowy charakter, służący obiektywnemu, systematycznemu i ilościowemu opisowi namacalnych oznak (jawnych), na które wskazuje zawartość komunikacji². Obiektywizm analizy zawartości zapewnia powtarzalność badania dzięki ścisłemu określeniu próby badawczej oraz kategoriom analitycznym. Badacz na podstawie zebranego materiału może w czytelny sposób stworzyć własne kategorie lub może posłużyć się jakimś wcześniej wypracowanym modelem³. Grażyna Osika za Donaldem Treadwellem podkreśla, że „Systematyczność dotyczyła konieczności uwzględnienia pozostałych aspektów związanych z badanym materiałem, ilościowy wymiar wiązał się z wymiernością opisu, który

¹ Bernard Ruben Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1952; Walery Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, 1983.

² Bernard Ruben Berelson, *Content Analysis...*, 18.

³ Uwe Flick, *An Introduction to Qualitative Research*, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore: SAGE Publishing, 2010, 323.

ostatecznie pozwalał ustalić zachodzące prawidłowości⁴. Przytoczyła również procedurę badawczą twórcy ogólnego modelu procesu jakościowej analizy zawartości Philippa Mayringa⁵, polegającą na następujących etapach:

Pierwsze dwa kroki to postawienie pytań badawczych oraz powiązanie ich z określonym zapleczem teoretycznym (jest to tzw. „prekonceptualizacja na użytek interpretacji”⁶), następnie należy określić, jaki rodzaj badania planujemy, czy jest to np. eksploracja, opis, poszukiwanie zależności itp., po tych ustaleniach przechodzimy do kroku czwartego, który dotyczy doboru próby, piąty krok to określenie metody gromadzenia i analizy danych – ten etap wiąże się z opracowaniem klucza kategoryzacyjnego, który indukcyjnie wynika ze zgromadzonego materiału lub dedukcyjnie odnosi się do przyjętego modelu teoretycznego. Kolejne działanie to przyporządkowanie materiału do konkretnych kategorii, po którym ponownie ocenia się system kategorii pod kątem dobranych narzędzi teoretycznych i opracowywanego materiału. Na koniec następuje interpretacja i prezentacja wyników dokonywana z punktu widzenia głównego pytania badawczego⁷.

Uwe Flick przyznaje, że analiza zawartości jest jedną z najbardziej klasycznych metod badania tekstów – dotyczy to każdej formy zarejestrowanej komunikacji, może bowiem znaczyć, że analiza zawartości była i pozostaje najbardziej efektywną metodą badawczą analizy przekazów⁸. Nie wynaleziono do tej pory bardziej wiarygodnej metody postępowania badawczego przy opracowywaniu monografii danego tytułu prasowego, programów radiowych, telewizyjnych czy dorobku publicystycznego postaci, dziennikarzy, pisarzy, uczonych.

⁴ Pierwotne źródło: Donald Treadwell, *Introduction Communication Research. Path of Inquiry*, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington D.C.: SAGE publications, 2014, 216; Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia analizy zawartości mediów” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 185.

⁵ Philipp Mayring, *Qualitative Content Analysis. Theoretical Foundation, Basic Procedure and Software Solution*, Klagenfurt: GeSiS Leibniz-Institut für Socialwissenschaften, 2014, 6 i n.

⁶ Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 186–187.

⁷ Ibidem.

⁸ Uwe Flick, *An Introduction...* 323; Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 181–193.

Żyjemy w dobie gwałtownego procesu mediatyzacji naszego doświadczenia rzeczywistości. Analiza zawartości z powodzeniem może być także wykorzystywana przy analizie metadanych w Internecie poprzez wykorzystanie cyfrowych narzędzi i algorytmów.

Na nieograniczone możliwości wykorzystania komputerów jako niezbędnych narzędzi pomocnych przy opracowywaniu danych analizy zawartości, stosowanych do identyfikowania treści, dostępu do zawartości czy kodowania treści wskazali Daniel Riffe, Stephen Lacy i Frederick G. Fico w publikacji zatytułowanej *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*⁹.

Programy wspomagające analizę badań jakościowych określa się skrótem CAQDAS, co oznacza *Computer-Assisted Qualitative Data Analysis Software*¹⁰. CAQDAS z założenia stanowią narzędzie do kompleksowego i ustrukturyzowanego moderowania różnymi aspektami danych¹¹, a nie zastępowania badacza w pracy konceptualnej związanej z analizą. Powstał on pod koniec XX w. Grażyna Osika przywołała ustalenia Jakuba Niedbalskiego, który wyróżnił dwa zasadnicze pola badawcze: technologiczne i metodologiczno-analityczne¹². Technologiczne odnoszą się do „technicznych możliwości nowoczesnych narzędzi informatycznych i konkretnych rozwiązań technologicznych zawartych w specjalistycznym oprogramowaniu komputerowym”¹³. Drugi nurt „dotyczy dostosowania oprogramowania do oczekiwań i wymagań badaczy oraz naukowców”¹⁴. Dostępne komercyjnie są obecnie następujące programy: Nvivo, Atlas.ti, MAXqd, AnSWr, cAt coding Analysis toolkit oraz darmowe: Opencode, Weft QDA, eZ-text, camptools, transcriber, rQDA.

⁹ Daniel Riffe, Stephen Lacy, Frederick G. Fico, *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*, Mahwah–New Jersey–London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005, 208 i n.

¹⁰ Grzegorz Bryda, „CAQDAS a badania jakościowe w praktyce”, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2014, t. 10, nr 2, 12–38.

¹¹ Ibidem, 17.

¹² Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 188 i n.

¹³ Jakub Niedbalski, „Komputerowe wspomaganie analizy danych jakościowych (CAQDAS) w projektowaniu i prowadzeniu badań”, *Nauka i Szkolnictwo*, 2014, nr 1(14), 187.

¹⁴ Ibidem; Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 188.

Osika zauważa, że:

Jacek Bieliński, Katarzyna Iwańska oraz Anna Rosiewicz-Kordasiewicz skupili się na czterech podstawowych funkcjach, jakie spełnia to oprogramowanie w procesie badawczym, są to: arytmetyczna analiza (MAX, tabletop, Spad.t), zbieranie i edytowanie danych (askSam, Folio Views, MAX, tabletop, HyperQual2, QSr N6, Martin, QUALprO, the ethnograph, Kwalitan), organizacja i zarządzanie różnego rodzaju danymi (askSam, Folio Views, MAX, HyperQual2, Orbis) oraz wspomaganie procesu tworzenia teorii (NUD*iSt, AtLAS.it, MecA, MetaDesign, SemNet, QcA, etNO, inspiration)¹⁵.

Należy zaznaczyć, że zasadniczą zaletą oprogramowania komputerowego jest możliwość wykorzystania w badaniach dowolnie wielkiej liczby danych. To znacznie poszerza możliwości badawcze, bowiem przed erą komputerów i Internetu takie opracowywanie danych metodą manualną było wręcz niemożliwe. Oprogramowania te wspierają procesy przeszukiwania, sortowania, modyfikowania, reorganizowania danych. W dowolny sposób pozwalają na konfiguracje i modyfikacje badań. Mają przede wszystkim pomóc uczonym w systematyzowaniu i kompleksowym zarządzaniu dużą ilością danych tekstowych.

I jak dalej stwierdza Osika:

Ta elastyczność jest silnie wspierana przez tworzenie nowego kontekstu badawczego, który określa się mianem «podążania za danymi» lub «spotykania się danych»; szczególnie dotyczy to tzw. *serendipity*, czyli możliwości dokonywania przypadkowych odkryć¹⁶, nowego kontekstu badawczego, który określa się mianem «podążania za danymi» lub «spotykania się danych», w tym przypadku chodzi o programy z opcją «wspierania teorii». Zadaniem programów ostatniego typu jest wspomaganie procesu konceptualizacji i «manipulowania» danymi, mogą one być użyteczne np.

¹⁵ Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 188; pierwotne źródło: Jacek Bieliński, Katarzyna Iwańska, Anna Rosiewicz-Kordasiewicz, „Analiza danych jakościowych przy użyciu programów komputerowych”, ASK, 2007, nr 16, 96.

¹⁶ Jacek Bieliński, Katarzyna Iwańska, Anna Rosiewicz-Kordasiewicz, *Analiza danych jakościowych...*, 107.

do korelowania kategorii, tworzenia kategorii wyższego rzędu, tworzenia graficznych map pojęć pozwalających odkrywać istniejące zależności itp.¹⁷

Każdy badacz potwierdzi, że aplikacje pisane z myślą o kodowaniu, wyszukiwaniu i opracowywaniu danych pozwoliły

nie tylko na automatyzację rutynowych procedur analitycznych, takich jak zaznaczanie fragmentów tekstu i przypisywanie im odpowiednich kodów, ale zapewniły także możliwość łatwego i wielokrotnego wyszukiwania różnych fragmentów analogicznie zakodowanego tekstu bez jego dekontekstualizacji, to jest utraty informacji ułatwiających jego zrozumienie¹⁸.

Grzegorz Bryda zaznacza jednak, że

Specyfika użycia CAQDAS w praktyce badawczej wymaga swoistego rygoryzmu metodologicznego w procesie gromadzenia i archiwizacji danych oraz dokładności i precyzji w procesie kodowania, analizy i wizualizacji danych jakościowych. Zastosowanie komputerowej analizy danych jakościowych w praktyce badawczej kształtuje nie tylko ramy interpretacji socjologicznej, ale przede wszystkim zmienia optykę i sposób percepcji problemów badawczych. Istotą tego procesu jest swoista interakcja pomiędzy nowymi technologiami a tradycyjną metodologią analizy danych i prowadzenia badań jakościowych. W tym sensie korzystanie z CAQDAS w praktyce badań jakościowych kształtuje osobowość i tożsamość badacza jakościowego, jego styl pracy i warsztat analityczno-badawczy oraz sprzyja rozwijaniu nowych umiejętności analitycznych i informatycznych, bez których trudno wyobrazić sobie współczesne jakościowe badania socjologiczne¹⁹.

¹⁷ Ibidem, 96.

¹⁸ Grzegorz Bryda, *CAQDAS a badania jakościowe...*, 17; Grażyna Osika, „Algorytmiczne narzędzia...”, 189.

¹⁹ Grzegorz Bryda, *CAQDAS a badania jakościowe...*, 17.

Oczywiście metodę jakościową wspiera ilościowa, która statystycznie opisuje wyniki badań²⁰. Zgodnie ze stwierdzeniem Magdaleny Lisowskiej-Magdziarz:

model statystyczny analizy zawartości służy przede wszystkim do możliwie systematycznego i zorganizowanego opisu wycinka rzeczywistości medialnej w danym momencie lub w pewnym określonym czasie. Taka analiza zawartości nakierowana jest przede wszystkim na opis tego, co jest – a więc ilości, częstotliwości, rozmiarów, nasilenia, znaczenia określonych elementów i cech w materiale badawczym²¹.

Stosunkowo nowe podejście metodologiczne w badaniach medioznawczych zaproponował Krzysztof Stępnik w swojej monografii poświęconej Henrykowi Sienkiewiczowi, opatrując ją mianem mikrobiografiki prasowej²². Pozwala ona na wykorzystanie różnorodnego materiału, „równoważąc opis prezentowanych tekstów prasowych z interpretacją”²³. Może wnieść nowe elementy do wiedzy o recepcji badanych postaci oraz wielopłaszczyznowym odbiorze ich biografii w różnych przestrzeniach życia społecznego, politycznego i ideologicznego. Można zgodzić się z recenzentem tej publikacji, prof. Tadeuszem Bujnickim, że „Ukazuje także zróżnicowane objawy kultu i «anatemy» pisarza, objaśnia formy wytwarzania się «faktów prasowych» jego dotyczących, umieszcza go na szerokim tle”²⁴.

Także Robert Cieślak zwrócił uwagę, że analiza zawartości prasy czy mikrobiografika prasowa jest użyteczna dla badaczy opracowujących wszelkie biografie²⁵. Słusznie zauważył, że „Oryginalna metoda może wzbudzić zainteresowanie reprezentantów kilku dyscyplin naukowych,

²⁰ Sposoby użycia: Walery Pisarek, *Analiza...*

²¹ Magdalena Lisowska-Magdziarz, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2004, 52.

²² Krzysztof Stępnik, *Henryk Sienkiewicz. Studia z mikrobiografiki prasowej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016.

²³ Z recenzji prof. dr hab. Tadeusza Bujnickiego publikacji K. Stępnika, *Henryk Sienkiewicz...*, okładka.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Robert Cieślak, „Krzysztof Stępnik. Henryk Sienkiewicz. Studia z mikrobiografiki prasowej”, *Studia Medioznawcze*, 2016, nr 3 (66), 178–181.

w tym przede wszystkim badaczy literatury oraz mediów, a po teoretycznym dopracowaniu być w przyszłości produktywnym sposobem rekonstrukcji obrazu świata utrwalonego w przekazach prasowych²⁶.

Do wieloaspektowego zgłębienia biografii opisywanej postaci mogą posłużyć także egodokumenty czy intymistyka, czyli dokumenty osobiste napisane w pierwszej osobie, w których opisywane są pewne wydarzenia historyczne, zmiany społeczne itp. z perspektywy osobistych przeżyć i w których przedstawia swoje sądy na temat opisywanych wydarzeń. Spotyka się także określenia: memuarystyka, samopis, samoświadectwo, relacje narracyjno-biograficzne, autonarracja.

Jak zaznaczyła Ewa Maj, pojęcie egodokumentów do obiegu naukowego wprowadził Jacob (Jacques) Presser w połowie XX w., natomiast rozważania o intymistyce przedłożył Philippe Lejeune, twórca koncepcji paktu autobiograficznego i jego kwintesencji w postaci jedności autora, narratora i bohatera egodokumentu²⁷.

Podążając za narracją Ewy Maj, do egodokumentów zaliczamy takie gatunki, jak: autobiografie, intymne dzienniki (diariusze), epistolografia, itineraria, pamiętniki, wspomnienia, w tym: list prywatny, list otwarty, kronika, notatka poufna, pamiętnik, sztambuch, raptularz, *silva rerum*, zapiski osobiste, zarówno materiały w postaci tekstu papierowego, jak i elektronicznego, dokumentacji fotograficznej i audiowizualnej oraz internetowej. Należy się zgodzić ze wspomnianą badaczką, która stwierdziła, że

W szczególowo ujmowanych dyscyplinach naukowych refleksje na ten temat formułowali przedstawiciele nauk, wśród których znalazły się: antropologia, historia, literaturoznawstwo, nauki polityczne, pedagogika, psychologia, socjologia. Prezentowali zagadnienie wykorzystania badaw-

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ewa Maj, „Egodokumenty w badaniach historii prasy w Polsce do 1914 roku” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami...*, t. 1, 103; pierwotne źródła: Jacob Presser, *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry*, transl. by Arnold Pomerans, London: Souvenir Press, 2010; Philippe Lejeune, Catherine Bogaert, *Le journal intime. Histoire et anthologie*, Paris: Textuel, 2006, 40 i n.

czego *life history* oraz *personal documents*, a więc form dokumentacyjnych użytecznych przy stosowaniu podejścia idiograficznego²⁸.

Z kolei piśmiennictwo intymistyczne, będące dyskursem prywatności, jest głównie przedmiotem badań językoznawców w zakresie metodologii badań tych dokumentów, przemian dokonujących się w zakresie manifestowania prywatności w tekstach, wartości dokumentacyjnej takich wypowiedzi, ich walorów artystycznych i estetycznych, sposobów eksponowania prywatności, autoprezentacji, autokreacji, obecności autora i wizerunku odbiorcy czy zwrotów grzecznościowych i innych obecnych w tej literaturze. Medioznawcy także mogą włączyć je do swoich metod poznawania analizowanej osoby, lecz zawsze należy mieć na uwadze, że tego typu źródła mogą być formą autokreacji i mistyfikacji. Przykładem są dzienniki Witolda Gombrowicza.

Perspektywy badawcze egodokumentów w tradycji historiograficznej przeanalizowali również Waldemar Chorążewski, Arvydas Pacevivičius i Stanisław Roszak²⁹. Badania nad źródłami autobiograficznymi stały się popularne w wielu krajach. Poza różnymi wydawnictwami opisującymi te zagadnienia powstały bazy danych z wykazem pamiętników, dzienników, wspomnień, prywatnych listów. Ukazały się też antologie tekstów obejmujących różne grupy społeczne i zawodowe. Z uwagi na specyfikę poszczególnych obszarów i charakter danego okresu historycznego badania te przyniosły różne propozycje terminologiczne i metodologiczne. Publikacja ta, będąca efektem współpracy polsko-litewskiej, zawiera studia poświęcone piśmiennictwu przestrzeni prywatnej od XVI do XXI w. Znalazły się tu zarówno analizy teoretyczne, ujęcia metodologiczne, jak i studia przypadków. Obok doświadczonych badaczy w dyskusję włączyli się także młodzi historycy, archiwiści, bibliolodzy, którzy stawiają nowe pytania i podejmują próby własnych interpretacji³⁰.

²⁸ Ewa Maj, „Egodokumenty...”, 105.

²⁹ Waldemar Chorążewski, Arvydas Pacevivičius, Stanisław Roszak (red.), *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015.

³⁰ Ibidem.

Każdy medioznawca musi w swoim warsztacie metodologicznym uwzględnić obowiązkową pozycję, jaką jest publikacja Earla Babbiego pt. *Badania społeczne w praktyce*³¹. Jest to zbiór metodologii badań społecznych, obejmujący filozofię nauki, strukturę procesu badawczego, typów obserwacji, analizy danych, opis technik badawczych oraz etyki badań. W czytelny sposób pokazuje, jak przygotować i prowadzić badania społeczne, jak je systematyzować i opisywać.

Medioznawca odnajdzie również niezbędne wskazówki metodologiczne w innych publikacjach, takich jak: Stefan Nowak, *Metodologia badań społecznych*³² czy Norman K. Denzin i Yvonna S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, t. 1³³. Do właściwej oceny i interpretacji zebranego materiału pomocna jest publikacja Davida Silvermana pt. *Interpretacja badań jakościowych*³⁴. Autor w klarowny sposób prezentuje teoretyczne i praktyczne zagadnienia związane z korzystaniem z takich badań, jak: obserwacja, analiza rozmowy i dokumentów, analiza materiałów wizualnych, analiza konwersacyjna. Silverman „porównuje wartość różnych rodzajów danych, przedstawia problemy z ocenianiem ich trafności i rzetelności. Porusza również ważne kwestie etyczne związane z pracą badaczczą. Każdy rozdział kończy się podsumowaniem i propozycją ćwiczeń oraz starannie dobranym zestawem dalszych lektur”³⁵.

Z metodami socjologicznymi, niezbędnymi w pracy naukowej medioznawcy, związany jest także *custom publishing* jako element *content marketing*, definiowany jako tworzenie i dystrybucja treści posiadających wartość dla zdefiniowanej grupy docelowej i dedykowanych tej grupie³⁶. Jego celem jest przyciąganie klientów, stymulowanie sprzedaży i kształ-

³¹ Earl Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, przeł. Witold Betkiewicz i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.

³² Stefan Nowak, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.

³³ Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.

³⁴ David Silverman, *Interpretacja badań jakościowych*, przeł. Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.

³⁵ „Nota od Wydawcy” [w:] David Silverman, *Interpretacja...*, skrzydełka okładki.

³⁶ Sławomir Gawroński, Andrzej Adamski, „Analiza zawartości jako metoda badania prasy custom publishing” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań...*, t. 1, 169–180.

towanie wizerunku firmy poprzez merytoryczną komunikację oraz dystrybucję wiedzy³⁷. Jest to pomocne przy badaniu reklam zamieszczanych w mediach, skierowanych do precyzyjnie wybranych grup odbiorców, wykorzystujących narzędzia generujące synergię³⁸. Jak słusznie zauważyli Sławomir Gawroński i Andrzej Adamski:

Content marketing łączy się z koncepcją zintegrowanego komunikowania marketingowego (integrated marketing communication), bowiem opiera się na założeniu możliwie wszechstronnego sposobu komunikowania się z odbiorcami, z wykorzystaniem możliwie szerokiej gamy narzędzi współdziałających ze sobą i generujących efekt komunikacyjnej synergii poprzez realizację strategii *one look i the same voice*. Content marketing ma cechy wspólne także z koncepcjami marketingu partnerskiego czy relacyjnego, bowiem adresatami działań podejmowanych w obrębie marketingu treści są zbiorowości odbiorcze w postaci klientów, zaś ich celem jest budowanie trwałych więzi, relacji, a przez to tworzenie lojalności i atmosfery wzajemnego przywiązania. Content marketing opiera się na różnych narzędziach, ale znaczną ich część stanowią wydawnictwa firmowe. Podzielić je można na wewnętrzne – ukierunkowane na pracowników i zewnętrzne – adresowane do odbiorców zewnętrznych. Z tego też powodu czytelne są związki koncepcji marketingu treści z obszarem oddziaływań public relations, albowiem w literaturze przedmiotu spotyka się traktowanie wewnętrznych wydawnictw firmowych jako jednej ze sfer zadaniowych PR i umieszcza się je w sferze działań internal relations. Brak jednoznaczności definicyjnej w obrębie klasyfikacji wewnętrznych wydawnictw firmowych potwierdza również włączanie ich w katalog od-

³⁷ Sławomir Gawroński, „Custom publishing – współczesna odpowiedź na śmierć prasy i upadek reklamy” [w:] Andrzej Adamski, Sławomir Gawroński, Marcin K. Szewczyk (red.), *Nauki o mediach i komunikacji społecznej. Krystalizacja dyscypliny w Polsce. Tradycje, nurty, problemy, rezultaty*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, 2017, 351–360; Sławomir Gawroński, Andrzej Adamski, „Analiza zawartości...”, 170.

³⁸ Pomocne opracowania: Dariusz Tworzydło, *Public relations. Teoria i studia przypadków*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, 2003; Fraser P. Seitel, *Practice of Public Relations*, London: Pearson Education Limited, 2016, 418–424; Paulina Prędotka, *Public relations. Długofalowa komunikacja wspierająca rozwój przedsiębiorstw turystycznych*, Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne, 2020.

działywań związanych z zarządzaniem zasobami ludzkimi, społeczną odpowiedzialnością biznesu, a nawet employer brandingiem³⁹.

Ponieważ przedmiotem badań medioznawców jest m.in. prasa firmowa (należąca do segmentu prasy informacyjno-publicystyczno-rozrywkowej) wydawana głównie przez agencje promocyjno-reklamowe, specjalizujące się w komunikacji marketingowej, badanie *content marketing* jest nieodzownym elementem dociekań na temat szerszego kontekstu komunikacyjnego i rozbudowanych struktur reklamowych. Analiza zawartości jest niezawodną, uniwersalną metodą badania prasy *custom publishing*, jej skutecznej komunikacji z klientem oraz oddziaływaniem na odbiorcę. Jako metoda uwzględnia hybrydowe cechy specyficzne *custom publishing* jako formy prasowej i jako narzędzia komunikowania marketingowego jednocześnie.

Metody ilościowe i jakościowe przypisano obszarowi *public relations* i marketingowi medialnemu (wraz z prasą *custom publishing*) oraz analizie na potrzeby planowania mediów i promocji⁴⁰. „Analiza zawartości może również stanowić podstawę do rozwijania jakościowych badań marketingowych, realizowanych na potrzeby oceny przydatności i jakości oddziaływania prasy firmowej. Pogłębiane wywiady z odbiorcami prasy firmowej albo badania *focus group* powinny zostać osadzone w obrębie percepcji treści”⁴¹.

Na podorędziu warsztatu badawczego medioznawcy musi być także studium przypadku (ang. *case study*), należące według Earla Babbiego do jakościowych metod badawczych⁴². Zasadniczym celem tej metody jest jak najlepsze zobrazowanie pewnego przypadku. Stanowi ona wnikliwą analizę konkretnego zjawiska. Zawiera szczegółową analizę przypadku, celów, założeń, motywów, działań. Służy do opisu osób, grup społecznych, ale także zjawisk czy rozmaitych kwestii nie tylko w naukach społecznych, ale właściwie w każdej dziedzinie. Metoda ta pozwala ba-

³⁹ Sławomir Gawroński, Andrzej Adamski, „Analiza zawartości...”, 171.

⁴⁰ Marek Jabłonowski, Wojciech Jakubowski, „Tożsamość nauk o mediach – kilka uwag do dyskusji”, *Studia Medioznawcze*, 2014, nr 4, 21–22.

⁴¹ Sławomir Gawroński, Andrzej Adamski, „Analiza zawartości...”, 172.

⁴² Earl Babbie, *Badania społeczne...*, 320.

daczom na analizę zjawisk oryginalnych, nietypowych, wyjątków od reguły, generalnie na poznanie założonych celów, nakładów inwestycyjnych, procesu wykonania, osiągniętych rezultatów. Celem jest dogłębne poznanie działania, wykonania procesu. Zatem metoda ta pozwala na obszerną analizę badanego zjawiska, dogłębne, lepsze zrozumienie zachodzącego procesu poprzez zebranie informacji, ale też trafne i rzetelne ich systematyzowanie, analizowanie oraz wyprowadzanie możliwie jak najbardziej precyzyjnych wniosków.

Duży potencjał praktycznego zastosowania tej metody pozwala odkryć publikacja Roberta K. Yina, *Studium przypadku w badaniach naukowych. Projektowanie i metody*. Książka składa się z sześciu rozdziałów: 1. *Zanim zaczniesz: czy i kiedy wybrać studium przypadku jako metodę badawczą*; 2. *Projektowanie studium przypadku: identyfikowanie przypadków i ustalanie logiki studium przypadku*; 3. *Przygotowanie do gromadzenia danych: co należy zrobić przed przystąpieniem do gromadzenia danych w studium przypadku*; 4. *Gromadzenie danych: zasady, których należy przestrzegać, pracując z sześcioma źródłami danych*; 5. *Analizowanie danych: od czego rozpocząć analizę, podejmowane wybory i ich skutki*; 6. *Tworzenie raportu: jaki materiał uwzględnić w raporcie i jak go skomponować*. Jest to zatem szczegółowy przepis postępowania badawczego.

Odnotować należy, że Robert K. Yin rozszerza sferę studium przypadku nie tylko na badania jakościowe, ale uważa, że studium przypadku może być w całości lub w części prowadzone na podstawie analizy danych ilościowych. Badacz stwierdził, że:

Studium przypadku jest badaniem empirycznym, które zgłębia współczesne zjawisko („przypadek”) w kontekście rzeczywistości, zwłaszcza gdy granice między zjawiskiem a kontekstem nie są zupełnie oczywiste. ... Studium przypadku dotyczy technicznie rozpoznawalnej sytuacji, w której interesujących badacza zmiennych jest znacznie więcej niż punktów danych i dlatego czerpie dowody z wielu źródeł oraz potwierdza zbieżność danych metodą triangulacji, a podczas gromadzenia i analizy danych odwołuje się do sformułowanych wcześniej założeń teoretycznych⁴³.

⁴³ Robert K. Yin, *Studium przypadku w badaniach naukowych. Projektowanie i metody*, przeł. Joanna Gilewicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015, 48-49. Jako

Autor wyróżnia trzy rodzaje studium przypadku w zależności od specyfiki jego prowadzenia: 1) studium przypadku może być pojedyncze lub wielokrotne, 2) może zawierać dane ilościowe i/lub jakościowe, 3) studium przypadku może być metodą ewaluacyjną. Opisy poszczególnych rodzajów znajdują się w drugim rozdziale książki.

W rozdziale dotyczącym gromadzenia danych autor skupił się na sześciu najczęściej stosowanych typach źródeł danych, którymi są: 1) dokumentacja, 2) materiały archiwalne, 3) wywiady, 4) obserwacja bezpośrednia, 5) obserwacja uczestnicząca, 6) artefakty fizyczne. Omówienie każdego z typów źródeł zwraca uwagę na szereg problemów związanych z ich wykorzystaniem.

Ciekawej lektury dostarcza publikacja pt. *Studium przypadku. Współczesne media*, t. 2, pod red. Iwony Hofman i Danuty Kępy-Figury. We *Wstępie* czytamy, że:

zawiera próbę omówienia pojęcia medialnego obrazu świata, mechanizmów jego konstruowania, metod badania oraz prawnych ograniczeń kształtowania obrazu świata w mediach. Odnaleźć w niej można także refleksje dotyczące społecznych i kulturowych konsekwencji medialnego obrazu świata. Dopełnieniem rozważań teoretycznych są opracowania o charakterze analitycznym prezentujące studium przypadku (z uwzględnieniem rodzaju medium, zróżnicowania gatunkowego, uwarunkowań o charakterze poznawczym)⁴⁴.

Przedmiot lub podmiot badań medioznawcy funkcjonuje zawsze w jakimś kontekście historycznym, dlatego znajomość metod badawczych tej dyscypliny jest istotna. Można skorzystać z publikacji Jerzego Topolskiego *Metodologia historii*⁴⁵ – poznamy metody: rekonstrukcji, indukcji i dedukcji, bezpośrednie i pośrednie, porównawczą, retrogre-

ważne stanowisko uczonego, w opozycji do E. Babbiego, podkreślił to w swojej recenzji publikacji R.K. Yina Adam Dąbrowski, „Metoda studium przypadku krok po kroku”, *Studia Socjologiczne*, 2017, nr 4 (227), 255.

⁴⁴ Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Studium przypadku. Współczesne media*, t. 2, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015, 4.

⁴⁵ Jerzy Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.

sywną i progresywną, metodę *argumentum ex silentio*, czyli wnioskowa-
nia z milczenia źródeł. Ta ostatnia pomaga medioznawcom szczególnie
w analizie zjawiska propagandy w starych i nowych mediach.

W ograniczonym zakresie wykorzystać można analizę archiwalną,
historyczno-krytyczną analizę źródeł, metody heurystyczne⁴⁶, metodę
leksykalną opartą na językoznawstwie. Należy jednak pamiętać, że w pa-
kiecie warsztatowym medioznawcy wszelkie metody historyczne, lin-
gwistyczne czy inne są tylko metodami pomocniczymi, które pozwalają
na wzbogacenie opisu analizowanych kwestii.

Reasumując. W pakiecie metod niezbędnych w badaniach medio-
znawcy znajdują się metody przypisane naukom społecznym oraz hu-
manistycznym, takie jak: analiza zawartości (jakościowa i ilościowa)
wraz z komputerowymi programami wspomagającymi analizę badań
jakościowych – CAQDAS; mikrobiografika prasowa; egodokumenty czy
intymistyka; *custom publishing*, jako element *content marketing*; stu-
dium przypadku (ang. *case study*). Do metod pomocniczych warsztatu
medioznawcy zaliczono metody badań historii – rekonstrukcji, indukcji
i dedukcji, bezpośrednie i pośrednie, porównawczą, retrogresywną i pro-
gresywną, metodę *argumentum ex silentio* oraz inne: analizę archiwal-
ną, historyczno-krytyczną analizę źródeł, metody heurystyczne, metodę
leksykalną. Najważniejsze jest, by każdy medioznawca pamiętał, że wła-
ściwa konceptualizacja i operacjonalizacja są uniwersalnymi zasadami,
których przestrzeganie wymaga się niezależnie od metody badawczej.

⁴⁶ Zenon Martyniak, „Przegląd wybranych metod heurystycznych”, *Organizacja – Metody – Technika*, 1976, nr 1, 28-30.

Olga Dąbrowska-Cendrowska

<https://orcid.org/0000-0002-7527-3789>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Prasa kobieca w Polsce w latach 1990–2021. Stan badań i perspektywy badawcze

Uwagi wstępne

Prasa kobieca, jak słusznie zauważyła Katarzyna Wodniak, „mimo swojej prawie 200-letniej obecności w polskim krajobrazie prasowo-wydawniczym, przedmiotem systematycznych i intensywnych dociekań naukowych, uwiecznionych pierwszymi podstawowymi opracowaniami o charakterze monograficznym, stała się stosunkowo niedawno, bo u schyłku XX w.”¹. Na łamach przywołanego artykułu badaczka precyzyjnie omówiła stan badań nad prasą kobiecą, analizując publikacje, które ukazały się w Polsce w latach 1996–2010, a dotyczyły zarówno początków prasy kobiecej, okresu dwudziestolecia międzywojennego, PRL-u, jak i współczesnej prasy kobiecej, czyli tej ukazującej się po transformacji ustrojowej w Polsce. Niniejszy artykuł, w którym skupiono się jedynie na publikacjach naukowych prezentujących wyniki badań nad prasą kobiecą ukazującą się w Polsce w latach 1990–2021, stanowi swoistego rodzaju kontynuację ustaleń K. Wodniak.

Ramy czasowe badań to lata 1990–2021. Pierwsza data odnosi się do debiutu „Twojego Stylu”, magazynu luksusowego, symbolizującego przemianę polskiego rynku prasy kobiecej. Druga ma charakter umowny i wynika z chęci jak największej aktualności.

¹ Katarzyna Wodniak, „Kierunki badań nad polską prasą kobiecą w latach 1996–2010” [w:] Katarzyna Domańska, Bernadeta Iwańska-Cieślik (red.), *Książka i prasa w kulturze*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013, 270.

Po transformacji ustrojowej prasa kobieca stała się częścią polskiego systemu prasowego, a ten – systemu medialnego. Zaczęła funkcjonować na zasadach rynkowych, ze wszystkimi tego konsekwencjami. Badacze podkreślali, że magazyny kobiece stały się towarem, który wydawcy – głównie firmy z zagranicznym kapitałem – starali się sprzedać z zyskiem. W tym celu zabiegali o jak najlepszą pozycję czasopism kobiecych zarówno na rynku czytelniczym, jak i reklamowym. W latach 1990–1997 nastąpił dynamiczny rozwój oferty prasowej adresowanej do kobiet. Zadebiutowały znane międzynarodowe marki, tj. „Claudia” „Elle”, „Tina”, „Cosmopolitan”, a polskie czasopisma: „Przyjaciółka”, „Świat Kobiety”, „Zwierciadło”, przechodziły przeobrażenia, dostosowując się do nowych warunków. Ponadto na rynku pojawiły się nowe, polskie inicjatywy, tj. „Twój Styl” i „Poradnik Domowy”. Czytelniczki mogły wybierać z bogatej gamy kolorowych czasopism, które reprezentowały różne subsegmenty prasowe nazywane także grupami rodzajowymi. Rozwój tej oferty przejawiał się wewnętrznym zróżnicowaniem w obrębie prasy kobiecej. Wydawcy, właściciele magazynów kobiecych, zaczęli dokładniej profilować potencjalnego odbiorcę poszczególnych tytułów, starając się precyzyjnie dopasować zawartość tematyczną i budowę formalną periodyku do wymagań i potrzeb czytelniczek. Sytuacja prasy kobiecej uległa zmianie. Już nie czytelniczka „polowała” na wybrane czasopismo – towar deficytowy, to czasopismo, a właściwie wydawca starał się znaleźć czytelniczki/konsumentki dla swoich produktów.

Badania nad prasą kobiecą ukazującą się w latach 1990–2021 były prowadzone zazwyczaj w ujęciu systemowym lub komunikacyjnym. W pierwszym z wymienionych traktowano prasę kobiecą jako część polskiego systemu medialnego funkcjonującego w konkretnym systemie prawnym i politycznym. W ujęciu komunikacyjnym natomiast poszerzano wiedzę o przedmiocie badań, zwracając szczególną uwagę na nadawców, czyli wydawców prasy kobiecej, komunikat, czyli publikowane treści, i zdecydowanie rzadziej na odbiorcę przygotowanego produktu prasowego. Badacze pamiętali o przedstawianiu wyników badań na szerokim, społecznym tle. Czasopisma bowiem, jako jeden z wytworów ludzkiej myśli, spełniają konkretne zadania i odgrywają konkretną rolę w indywidualnym oraz społecznym życiu.

Celem artykułu jest zatem próba charakterystyki stanu badań nad prasą kobiecą ukazującą się w Polsce w latach 1990–2021. Skupiono się na kluczowych ustaleniach, odnosząc się do typologii i definiowania prasy kobiecej, zawartości tematycznej, cech formalnych magazynów kobiecych, kwestii własności, wewnętrznej subsegmentacji oraz badań porównawczych między poszczególnymi tytułami i segmentami prasy kobiecej funkcjonującymi w różnych systemach medialnych. Zaznaczono także, w jaki sposób radzi sobie prasa kobieca wobec nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych.

Należy zauważyć, że w badaniach prasy kobiecej specjalizują się przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych należących do dwóch dziedzin: nauki humanistyczne lub/i nauki społeczne. Z przeprowadzonych analiz wynika, że badania podejmowane są na gruncie: językoznawstwa, historii, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, pedagogiki, psychologii, socjologii, medioznawstwa (bibliologii, prasoznawstwa), krytyki feministycznej, ekonomiki i marketingu. Ta szeroka perspektywa badawcza, wyrażająca się w różnych, w moim przekonaniu komplementarnych względem siebie, podejściach metodologicznych do ukonstytuowanego, pełnoprawnego przedmiotu badań, jakim w ostatniej dekadzie XX w. stała się prasa kobieca, jest wartością i świadczy o toczących się interdyscyplinarnych badaniach prowadzonych zarówno przez pojedynczych badaczy, jak i zespoły badawcze.

Prasa kobieca – stan badań

Dzięki trzem monografiom analizującym prasę kobiecą w różnych epokach historycznych możemy mówić o ciągłości badań nad nią, nad jej początkami, najważniejszymi tytułami, rolą i znaczeniem względem społeczeństwa, nad pełnionymi funkcjami itd. Pierwsza monografia dotycząca tego sektora prasowego, autorstwa Zofii Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*² ukazała się w 1998 r. Obejmuje ona rozwój prasy kobiecej w okresie PRL-u z uwzględnieniem pierwszych pięciu lat po transformacji rynku wydawniczo-prasowego. Badaczka starała się zarówno przedstawić prasę kobiecą w ujęciu ilościowym, jak

² Zofia Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998.

i umiejscowić ją w polskim systemie wydawniczo-prasowym. Wyłania się tu zarys podejścia systemowego do badań nad prasą, którego komplementarną częścią są zestawienia tabelaryczne zawierające podstawowe informacje o tytule (rok ukazania na rynku, wydawcę, redaktorów naczelnych, nakład i sprzedaż). Nie ulega wątpliwości, że książka Z. Sokół stanowi punkt wyjścia dla badaczy prasy kobiecej ukazującej się po 1989 r. Mimo że monografia Jerzego Frankego *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*³ nie dotyczy badań nad współczesną prasą kobiecą, należy o niej w tym miejscu wspomnieć. Po pierwsze, dlatego że stanowi wnikliwą i zamkniętą całość dotyczącą początków prasy kobiecej w Polsce. Po drugie, badacz przedstawił dzieje dawnych periodyków adresowanych do kobiet, koncentrując się na odbiorcy, a więc na ewolucji programów prasowych wiodących czasopism tego okresu, tj.: „Dziennika Mód Paryskich”, „Świtu”, „Tygodnika Mód i Powieści”, „Bluszczu”. W 2020 r. ukazała się kolejna monografia autorstwa Olgi Dąbrowskiej-Cendrowskiej *Zmieniająca się rzeczywistość polskiej prasy kobiecej (1989–2019)*⁴, na łamach której zaprezentowano różne typologie prasy kobiecej, najważniejszych wydawców oraz grupy rodzajowe/subsegmenty z podziałem na prasę kobiecą i adresowaną do kobiet z uwzględnieniem historii periodyków i wyników ze sprzedaży świadczących o pozycji na rynku czytelniczo-prasowym. W moim przekonaniu te trzy publikacje stanowią podstawę do badań prasy kobiecej w poszczególnych epokach/okresach historycznych. Można stwierdzić, że stanowią podstawowe kompendium wiedzy o prasie kobiecej w ujęciu chronologicznym.

Dyskurs naukowy, dotyczący polskiej prasy kobiecej jako przedmiotu badań, toczył się głównie na łamach licznych artykułów naukowych publikowanych w czasopismach i w pracach zbiorowych. Już w 2013 r. wnikliwa badaczka K. Wodniak stwierdziła: „okres ten [czyli lata 1996–2010 – O.D.-C.] odznaczał się olbrzymim przyrostem publikacji, na temat prasy kobiecej, niemożliwych do zaprezentowania w pełnym zakresie

³ Jerzy Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 1999.

⁴ Olga Dąbrowska-Cendrowska, *Zmieniająca się rzeczywistość polskiej prasy kobiecej (1989–2019)*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2020.

w ramach niniejszego szkicu, mającego jedynie wskazać najważniejsze kierunki dociekań naukowych”⁵. Zgadzając się w pełni ze spostrzeżeniem Wodniak, w niniejszym przeglądzie także wskazano najważniejsze kierunki badań, potwierdzając je licznymi przykładami.

Podstawowym źródłem informacji o tym, czym jest prasa kobieca, czyli i jej definicjach, jest *Encyklopedia wiedzy o prasie*⁶. Niestety nowszy *Słownik terminologii medialnej* nie odnotowuje ani hasła ‘prasa kobieca’, ani ‘czasopisma kobiece’. Odsyła za to czytelników do obszernego hasła ‘czasopiśmiennictwo’, w którym czasopisma treści ogólnej ze względu na wielość upowszechnianych informacji oraz specyficzne potrzeby odbiorców podzielono na mniejsze podgrupy, uwzględniając różne kryteria. Biorąc po uwagę krąg odbiorców, wyróżniono czasopisma uniwersalne, dla dzieci, młodzieży, kobiet, mężczyzn, ludzi starszych, niepełnosprawnych, mieszkańców wsi i in.⁷ Nawiązanie do prasy kobiecej znalazło się przy hasle ‘magazyn’:

magazyny szczególną uwagę poświęcają dostarczaniu rozrywki. Są istotnym elementem zapełniania wolnego czasu. Oprócz zanikających magazynów uniwersalnych rozwijają się magazyny adresowane do dzieci (funkcja edukacyjna), młodzieży (dominacja elementów tworzących kulturę młodzieżową), kobiet (dominują treści poradnicze – moda, uroda, zdrowie, gospodarstwo domowe), mężczyzn (treści hobbystyczne – majsterkowanie, wędkarstwo, erotyka, automobilizm)⁸.

Swoją definicję, po analizie oferty wydawniczej adresowanej do kobiet w Polsce w latach 1945–1995, zaproponowała Z. Sokół⁹. Beata Trzop natomiast, odnosząc się do zawartości tematycznej, określiła charakter współczesnych magazynów kobiecych¹⁰. Należy mieć nadzieję, że luki w definiowaniu współczesnej prasy kobiecej ze wszystkimi jej wewnątrz-

⁵ Katarzyna Wodniak, „Kierunki badań...”, 278.

⁶ Julian Maślanka (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław: Ossolineum, 1976, 172.

⁷ Walery Pisarek (red.), *Słownik terminologii medialnej*, Kraków: Universitas, 2006, 28.

⁸ Ibidem, 114.

⁹ Zofia Sokół, *Prasa kobieca...*, 8.

¹⁰ Beata Trzop, *Typy kultury popularnej na łamach czasopism kobiecych*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2005, 34.

nymi subsegmentami/grupami rodzajowymi wypełni powstający pod redakcją Kazimierza Wolnego-Zmorzyńskiego *Leksykon terminów medialnych*.

Z definiowaniem prasy kobiecej łączą się różne jej typologie, m.in. te zaproponowane przez Ryszarda Filasa¹¹, Edytę Zierkiewicz¹² i O. Dąbrowską-Cendrowską¹³. Wewnętrzne podziały prasy kobiecej będące świadectwem dojrzałości i nasycenia rynku prasowego sprawiły, że badacze zaczęli wyodrębniać mniejsze subsegmenty nazywane także grupami rodzajowymi. Nie może dziwić fakt, że prasa serca, dobrze zbadana i opisana w literaturze anglojęzycznej i francuskojęzycznej, jako pierwsza zwróciła uwagę badaczek: Katarzyny Stańczak-Waślicz¹⁴, K. Wodniak¹⁵ i O. Dąbrowskiej-Cendrowskiej¹⁶. Ostatnia z wymienionych badaczek zainteresowała się także innymi subsegmentami prasy kobiecej, czyli maga-

¹¹ Ryszard Filas, „Polskie czasopisma w XXI wieku – rozwój czy kryzys”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2007, nr 1–2, 7–41.

¹² Edyta Zierkiewicz, „Prasa kobieca versus pisma feministyczne. Między «dobrowolnym» zniewoleniem a «wymuszoną» emancypacją?” [w:] Edyta Zierkiewicz, Izabela Kowalczyk (red.), *Kobiety w kulturze popularnej*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Kobiet KONSOLA, 2002, 31–50.

¹³ Olga Dąbrowska-Cendrowska, *Zmieniająca się...*, 17–29.

¹⁴ Katarzyna Stańczak-Wislicz, *Opowieści o trudach życia. Narracje zwierzeniowe w popularnej prasie kobiecej XX wieku*, Warszawa: Akademia Humanistyczna; Instytut Badań Literackich PAN, 2010; eadem, „«Wstrząsające wyznania, powikłane losy, miłość i cierpienie», czyli współczesna polska prasa zwierzeń [w:] Edyta Zierkiewicz (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism. Prasa dla kobiet i dziewczyn w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 85–104.

¹⁵ Katarzyna Wodniak, „«Prasa serca» – gatunek «z przeszłością» na polskim rynku prasowym [w:] Grażyna Gzella, Jacek Gzella (red.), *W kręgu prasy. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, t. 2, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001, 147–163; eadem, „Współczesna «prasa serca» na polskim rynku prasowym [w:] Grażyna Gzella, Jacek Gzella (red.), *W kręgu prasy. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, t. 3, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, 125–143; eadem, „Przyjemności i pożytki z lektury «Cieni i Blasków» czyli o terapeutycznych walorach współczesnych baśni dla dorosłych (kobiet)” [w:] Małgorzata Fedorowicz, Tomasz Kruszewski (red.), *Biblioterapia – z zagadnieniami pomocy niepełnosprawnym użytkownikom książki*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, 161–182.

¹⁶ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Ludzkie historie dobrze się sprzedają. Magazyny typu true story – charakterystyka segmentu prasowego”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2015, nr 18, 133–153; eadem, „«Obraz zwykłego człowieka» w magazynach true story”, *Zeszyty Naukowe KUL*, 2016, nr 3, 20–43.

zynami lifestylowymi¹⁷, rozrywkowo-plotkarskimi¹⁸, prasą dla rodziców nazywaną także parentingową¹⁹, magazynami typu *people*²⁰ oraz magazynami telewizyjnymi, które ze względu na postępującą hybrydyzację gatunkową stały się periodykami z programem, poradami i informacjami o życiu celebrytów, nazywanymi także prasą familijną adresowaną do kobiet²¹. Każda z wyżej wymienionych grup rodzajowych została zdefiniowana, scharakteryzowana pod względem cech wydawniczo-formalnych i treściowych oraz przedstawiona jako część systemu prasowego. Osobną grupę tworzą periodyki feministyczne wymienione w typologii Edyty Zierkiewicz. W badaniach nad współczesnymi czasopismami z tej grupy specjalizuje się Bernadetta Darska analizująca zarówno dyskursy, w tym także dyskursy tożsamościowe toczące się na jej łamach, jak i rozwój i przeobrażenia poszczególnych tytułów prasowych²².

¹⁷ Mateusz Nieć, „Pisma opinii i czasopisma life style – dwie koncepcje rynkowego dziennikarstwa (analiza Polityki, Wprost, Elle, Playboya i Twojego Stylu)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2010, nr 1–2, 7–29; Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Wysokonakładowe magazyny lifestylowe w Polsce w pierwszej dekadzie XXI – kryzys, stagnacja czy rozwój”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2013, nr 16, 119–136.

¹⁸ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Magazyny rozrywkowo-plotkarskie na polskim rynku prasowym w latach 1994–2015 – charakterystyki segmentu prasowego”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, nr 1, 81–101.

¹⁹ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Wszystkie dzieci są nasze. Współczesne polskie czasopisma przeznaczone dla rodziców. Próba analizy oferty wydawniczej”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2010, t. 13, 197–208; eadem, „Prasa dla rodziców wobec rozwoju portali parentingowych”, *Media i Społeczeństwo*, 2017, nr 7, 224–256.

²⁰ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Magazyny typu people na polskim rynku mediów 1989–2019. Próba diagnozy segmentu prasowego” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo: przeszłość i teraźniejszość*, t. 3, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021, 179–196.

²¹ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Magazyny telewizyjne na polskim rynku medialnym w latach 1989–2019. Próba diagnozy segmentu prasowego” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo przeszłość i teraźniejszość*, t. 2, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2020, 71–96.

²² Bernadetta Darska, „Polskie pisma feministyczne i genderowe po 1989 roku. Podział i charakterystyka”, *Media, Kultura, Komunikacja Społeczna*, 2005, nr 1, 18–36; eadem, *Czas Fem. Przewodnik po prasie feministycznej i tematach kobiecych w czasopismach kulturalnych po 1989 roku*, Olsztyn: Stowarzyszenie Artystyczno-Kulturalne „Portret”, 2008; eadem, *Głosy kobiet. Prasa feministyczna po 1989 roku wobec tożsamości i dyskursu*, Olsztyn: Stowarzyszenie Artystyczno-Kulturalne „Portret”, 2009; eadem, „«Bluszc» – reaktywacja. Pismo kobiece czy feministyczne” [w:] Alina Łysak, Edyta Zierkiewicz (red.), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 52–71.

Pokaźna literatura przedmiotu dotyczy przemian na rynku prasy kobiecej po transformacji ustrojowej. Badaniami objęto przeobrażenia struktury własnościowej poszczególnych magazynów kobiecych, zmiany wydawniczo-formalne zachodzące pod wpływem doinwestowania czasopism oraz zaangażowanie największych zachodnioeuropejskich grup medialnych w polski rynek prasowy, m.in.: Bauer Media, Burda International, Gruner + Jahr Polska, Ringier Axel Springer, Edipresse Polska²³. Analizowano także ewolucję wyżej wymienionych firm oraz zmiany w ofercie medialnej będące rezultatem wpływu nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych na sektor mediów tradycyjnych: prasy, radia, telewizji²⁴.

Czasopisma kobiece służyły badaczom reprezentującym różne dyscypliny naukowe i odmienne podejścia metodologiczne jako materiał źródłowy do realizacji tematów badawczych dotyczących proble-

²³ Zofia Sokół, „Polsko-niemieckie magazyny kobiece w latach 1990–1999”, *Studia Medioznawcze* 2001, nr 1, 49–73; eadem, „Międzynarodowe magazyny kobiece w Polsce w latach 1990–2001” [w:] Janusz Adamowski, Marek Jabłonowski (red.), *Polskie media u progu XXI wieku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2001, 83–106; eadem, „Rynek polskich czasopism kobiecych w latach 1990–2002”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2003, z. 1, 143–178; eadem, „Wydawnictwo H. Bauer w Polsce w latach 1991–2002, cz. 1: czasopisma dla kobiet”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2004, z. 2, 113–143; Olga Dąbrowska-Cendrowska, *Niemieckie koncerny prasowe w Polsce w latach 1989–2008. Działalność wydawnicza – upowszechnianie treści – sposoby oddziaływania na czytelników*, Warszawa: Wydawnictwo ELIPSA, 2009; eadem, „Coraz więcej specjalizacji, czyli działalność koncernów z zagranicznym kapitałem na polskim rynku prasowym”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2012, nr 1/2, 43–55; eadem, „W stronę sprofilowanego odbiorcy”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2012, t. 15, z. 2, 71–86; Jowita Flankowska, „Zalety i wady obecności kapitału zagranicznego w polskich mediach drukowanych – próba systematyzacji problemu”, *Studia Medioznawcze*, 2002, nr 5, 115–129.

²⁴ Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Burda Media Polska, Bauer Media, Ringier Axel Springer, G+J Polska – kondycja wielkiej niemieckiej czwórki na polskim rynku medialnym”, *Media i Społeczeństwo*, 2014, nr 4, 74–88; eadem, „Prasa kobieca w czasach ekspansji nowych mediów”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2016, nr 2, 424–439; eadem, „Działalność firmy Bauer Media Polska na polskim rynku prasowym w latach 1989–2019”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2020, z. 4, 75–92; Małgorzata Adamik-Szysiak, „Grupa Bauer Media w Polsce. Działalność i kierunek rozwoju” [w:] Lidia Pokrzycka (red.), *Inwestycje koncernów na polskim rynku medialnym. Wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012; Jolanta Dzierżyńska-Mielczarek, „Wydawnictwo Bauer – tradycyjny wydawca w cyfrowym świecie”, *Zarządzanie Mediami*, 2021, nr 2, 207–221.

mów: literatury i kultury²⁵, kreowania wizerunku współczesnej kobiety²⁶, języka polskiej prasy kobiecej²⁷, poradnictwa prasowego²⁸, prasy

²⁵ Katarzyna Wodniak, *Współczesna prasa kobieca a sprawy książki. Treści literackie w czasopiśmie „Przyjaciółka”, „Twój Styl”, „Cienie i Blaski”*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2004; Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Turystyka, kino i książka – czyli sposoby spędzania wolnego czasu według «Claudii» i «Tiny»”, *Rocznik Świętokrzyski*, 2010, t. 32, 97–104; Monika Przybysz-Stawska, *Książka na łamach wybranych czasopism w Polsce u progu XXI wieku*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.

²⁶ Ewa Sawa-Czajka, „Wizerunek kobiet w prasie polskiej (po 1989)” [w:] Alina Słomkowska (red.), *Transformacja mediów (1989–1995)*, Warszawa: Elipsa, 1996, 329–337; Elżbieta Binder, „Obraz współczesnej Polki w prasie kobiecej”, *Arcana*, 1999, nr 1, 142–150; Monika Rutkowska, „Modele kobiecości we współczesnej kobiecej prasie polskiej”, *Kultura i Społeczeństwo*, 2001, nr 2, 121–139; Adam Lepa, „Obraz kobiety w polskiej prasie” [w:] Leon Dyczewski (red.), *Rodzina, dziecko, media*, Lublin: Wydawnictwo Gaudium, 2005, 219–234; Edyta Zierkiewicz, „Na co komu stara kobieta w kolorowym czasopiśmie? Strategie wykluczania i strategie (przymusowego) uobecniania starszych kobiet w prasie kobiecej” [w:] Edyta Zierkiewicz, Alina Łysak (red.), *Starsze kobiety w kulturze i w społeczeństwie*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005, 219–234; Małgorzata Wójcik, „Wzory kobiecości w polskiej prasie kobiecej (na przykładzie wybranych czasopism: «Przyjaciółka», «Twój Styl», «Cosmopolitan»)»” [w:] Marta Zimniak-Hałaćko (red.), *Płeć współczesnej kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Collegium Civitas Press, 2008, 69–137; Dorota Zaworska-Nikoniuk, *Wzory kobiecości i męskości w polskiej prasie dla kobiet XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008; Aneta Ostaszewska, „O czym nie przeczytasz w prasie kobiecej? Antymatka – wielka nieobecna” [w:] Edyta Zierkiewicz (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism. Prasa dla kobiet i dziewczyn w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 105–118; Oliwia Klusek, *Trywializacja feminizmu. Pop-feminizm, latte-feminizm i girl power w kobiecej prasie ilustrowanej segmentu luksusowego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017; Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Wizerunek kobiety dojrzałej (50+) w mediach. Analiza na podstawie wysokonakładowych magazynów adresowanych do kobiet”, *Media i Społeczeństwo*, 2019, nr 10, 187–132; Weronika Urbaniuk, „Dyskurs feministyczny w popularnej prasie kobiecej”, *Społeczeństwo i Ekonomia*, 2014, nr 2, 158–172.

²⁷ Anna Surendra, *Moda językowa na zapożyczenia angielskie w prasie kobiecej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe SILVA RERUM, 2019; Katarzyna Skowronek, „Między «Bluszczem» a «Cosmopolitanem». Tytuły polskich czasopism kobiecych XX wieku”, *Onomastica*, 2000, nr 45, 269–289; eadem, „Z «Idzikowic» na wyspy «Hula-Gula» droga niedaleka, Funkcje nazw geograficznych w czasopiśmie dla kobiet”, *Onomastica*, 2001, nr 46, 31–61; Justyna Hachaj, „Analiza treści tematów z okładek «Twojego Stylu»” [w:] Ewa Jaska (red.), *Media w społeczeństwie informacyjnym*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, 2010, 43–50.

²⁸ Alicja Gałczyńska, „Jak się zachować... Porady w polskiej prasie kobiecej. Zarys problematyki”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2017, t. 9, 89–97; Edyta Zierkiewicz, *Prasa jako medium edukacyjne. Kulturowe reprezentacje raka piersi w czasopiśmie kobiecym*,

kobiecej jako medium reklamy²⁹, prasy kobiecej jako źródła informacji o zdrowiu i chorobie³⁰ oraz jako źródła do badań nad sytuacją społeczną kobiet w czasie transformacji politycznej, gospodarczej i ekonomicznej w Polsce³¹. Warto podkreślić, że pojawiają się także pierwsze analizy porównawcze między polską a brytyjską prasą kobiecą³² oraz

Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013; Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Guidetainment w polskiej telewizji śniadaniowej i w prasie kobiecej – próba charakterystyki zjawiska”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2015, z. 3, 601-614; eadem, *Jak żyć? Poradnikowe funkcje periodycznych mediów adresowanych do kobiet w Polsce w XXI wieku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA JR, 2018; Dorota Zaworska-Nikoniuk, „Idee edukacji permanentnej w magazynach luksusowych dla kobiet a aspiracje edukacyjne czytelniczek”, *Edukacja*, 2008, nr 2, 56-73.

- ²⁹ Beata Trzop, *Typy kultury...*; Paulina Daniela Dzienniak, „Reklama dźwignią kobiet?” [w:] Elżbieta Durys, Elżbieta Ostrowska (red.), *Gender. Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze*, Kraków: Wydawnictwo Rabid, 2005, 381-400; Anna Kozłowska, „Wizerunek kobiety dojrzałej w reklamie prasowej kosmetyków”, *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*, 2011, nr 2, 89-210; Marcela Widera, „Kobieta w reklamie”, *Studia Krytyczne*, 2017, nr 4, 113-130.
- ³⁰ Edyta Zierkiewicz, Marta Klimkowicz, „Kylie Minogue – gwiazda raka piersi w czasopiśmie niskiej półki” [w:] Edyta Zierkiewicz, Alina Łysak (red.), *Kobieta i (b)rak: wizerunki raka piersi w kulturze*, Wrocław: MarMar: Marian Kaczorowski, 2007, 85-112; Olga Dąbrowska-Cendrowska, Katarzyna Gajlewicz-Korab, „COVID-19 in Polish Women’s Press – preliminary research”, *Media Biznes Kultura*, 2021, nr 2, 155-168; eadem, „Zdrowie i praca w czasie pandemii. Poradnictwo w polskiej kobiecej prasie drukowanej”, *Kultura-Media-Teologia*, 2022, nr 2, 22-42; Natalia Walkowiak, „Komunikowanie o zdrowiu w prasie kobiecej w Polsce w 2020 roku. Wstęp do badań” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo. Przeszłość i teraźniejszość*, t. 5, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego (po recenzji w druku); eadem, „La présence de la pandémie dans la presse féminine en Pologne en 2020. Analyse d’exemples sélectionnés” [w:] Kinga Torbicka (red.), *L’Europe centrale face à la pandémie de Covid-19: de la transformation anthropologique, vers la recomposition géopolitique*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2022.
- ³¹ Anna Walczak-Szweđ, „Prasa jako narzędzie społecznej i politycznej aktywizacji kobiet w latach 1989-1992. Polska prasa dla kobiet w czasie transformacji ustrojowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 2, 110-137; eadem, „Redaktorki naczelne polskiej prasy dla kobiet w latach 1989-1992”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2022, nr 1, 145-168; eadem, „Wywiad prasowy w polskiej prasie dla kobiet (w latach 1989-1992) – źródło wiedzy o życiu kobiet w czasie transformacji systemowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1, 213-245.
- ³² Olga Dąbrowska-Cendrowska, „Segment magazynów true story w Polsce i w Wielkiej Brytanii. Analiza na podstawie «Chwili dla Ciebie» i «Take a Break»”, *Media i Społeczeństwo*, 2020, nr 12, 244-261.

między sposobami finansowania prasy adresowanej do kobiet w Polsce i we Francji³³.

Omówiony stan badań nad czasopismami kobiecymi ukazującymi się na polskim rynku prasowym w latach 1989–2019 upoważnia do stwierdzenia, że refleksja naukowa dotycząca tego przedmiotu badań znacznie się poszerzyła dzięki badaniom prowadzonym przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Wyodrębniły się zatem wyraźne specjalizacje. Jednak śmiało można powtórzyć za K. Wodniak: „nadal sporo jest do zrobienia – wciąż brakuje podstawowych opracowań poszczególnych tytułów, na podstawie których można by dokonać uogólnień obejmujących jej określone subgatunki”³⁴. Nadal nie ma monografii „Twojego Stylu” i „Poradnika Domowego” – polskich czasopism, które jako pierwsze pojawiły się na rynku prasowym po transformacji ustrojowej, wywierając wpływ, w przypadku pierwszego – na segment magazynów luksusowych, w przypadku drugiego – na segment miesięczników poradnikowych. Brakuje także monografii popularnych magazynów wydawanych na licencji, tak zwanych globalnych marek, tj. „Cosmopolitan”, „Marie Claire” czy „Elle”. Nieco lepiej prezentują się badania nad periodykami polskimi z dłuższą historią ukazywania się. Przywoływana już Z. Sokół przedstawiła dzieje wydawnicze „Przyjaciółki”³⁵ oraz „Kobiety i Życia”³⁶. W obydwu przypadkach opracowała je do 2002 r. Niestety ani dalsze losy „Przyjaciółki”, ani „Kobiety i Życie” nie znalazły się w spektrum zainteresowań badaczy zajmujących się współczesną prasą kobiecą. Także rywalizujące z nimi o czytelniczki „Tina”, „Naj” i „Pani Domu” nie doczekały się żadnych szerszych opracowań monograficznych. Pojawiły się natomiast monografie dwóch czasopism ukazujących się w dwu-

³³ Natalia Walkowiak, „Sposoby finansowania prasy kobiecej w Polsce i we Francji. Analiza Porównawcza”, *Media i Społeczeństwo*, 2019, nr 11, 334–349.

³⁴ Katarzyna Wodniak, *Kierunki badań...*, 273.

³⁵ Zofia Sokół, „«Przyjaciółka» – tygodnik kobiecy (1948–1998). Część I – lata 1948–1951”, *Kieleckie Studia Bibliologiczne*, 2001, nr 6, 89–111; eadem, „«Przyjaciółka» – tygodnik kobiecy (Część II: marzec 1951 – marzec 1990)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2003, nr 7, 109–131; eadem, „Tygodnik «Przyjaciółka» – czasopismo dla kobiet. Część III: «Przyjaciółka» w latach 1989–2002”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2004, nr 8, 195–215.

³⁶ Zofia Sokół, „«Kobieta i Życie» (1945–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2005, nr 9, 63–94.

dziesięcioleciu międzywojennym, mianowicie „Bluszczu”³⁷ i „Mojej Przyjaciółki” ze Żnina³⁸. Należy zatem mieć nadzieję, że z czasem większość ważniejszych czasopism znajdzie badaczy, którzy zbadają i odkryją ich historię.

Podsumowanie

Prasa kobieca to ważne źródło informacji o kondycji i sposobach funkcjonowania społeczeństwa, ze szczególnym uwzględnieniem i uwypukleniem roli kobiety. Dzięki badaniom zawartości czasopism adresowanych do kobiet możemy wnioskować o dyskursach dotyczących rodziny, seksualności, partnerstwa, relacji w związkach, sytuacji zawodowej oraz o aspektach prawnych związanych z opieką nad starszymi rodzicami itp. To także bogate źródło do badań zmian zachodzących w globalizującym się społeczeństwie medialnym, dla członków którego konsumpcja stała się codzienną praktyką kształtującą tożsamość. Rozbudowany i nasycony współczesny rynek prasowy oferuje także czasopisma dla kobiet dojrzałych (50+), na łamach których radzi swoim czytelniczkom, jak rozwiązać proste sprawy dotyczące codziennego funkcjonowania.

Dbając o szerzenie wyników badań w otoczeniu społeczno-gospodarczym, zespół badaczy, zajmujących się badaniami porównawczymi prasy kobiecej, funkcjonujący w Katedrze Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, nawiązał współpracę z Centrum Edukacji Medialnej działającym przy Radiu Kielce w celu propagowania wiedzy o mediach adresowanych do kobiet, w tym także o prasie kobiecej, uwzględniając różne jej typy, rodzaje, historię oraz pełnione funkcje.

³⁷ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Bluszcz” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy literatury*, Kielce: Wydawnictwo Akademii „Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2003.

³⁸ Joanna Grabowska, „Moja Przyjaciółka”. *Ilustrowany dwutygodnik kobiecy (1934–1939)*, Żnin: Wydawca Muzeum Ziemi Pałuckiej w Żninie, 1997.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Pracy i Pomocy Społecznej, sygn. 323. Sprawozdanie z działalności Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet za rok 1946 r.
- Archiwum Akt Nowych, PZPR KC Wydział Prasy i Wydawnictw, sygn. 237/XIX-42, *Notatka w sprawie stanu i przewidywanych zmian na odcinku prasy kobiecej*, k. 3.
- Archiwum Akt Nowych, RSW „Prasa” Zarząd Główny, Dział Wydawniczy, Warsztat dziennikarski, treść czasopism wydawanych przez RSW „Prasa”, sygn. 11/110, *Analiza*, k. 38–49.
- Archiwum Narodowe w Krakowie: Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet – Spuścizna Janiny Jasickiej (1902–1978), Komitet Wojewódzkiego PZPR w Krakowie.
- Archiwum Państwowe w Katowicach: Liga Kobiet Zarząd Wojewódzki w Katowicach z lat 1945–1968, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach z lat 1948–1990. Wydział Kobiet.
- Archiwum Państwowe w Koszalinie: Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet w Koszalinie.
- Archiwum Państwowe w Szczecinie: Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet w Szczecinie, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Szczecinie, Wojewódzki Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Szczecinie.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Liga Kobiet – Zarząd Wojewódzki we Wrocławiu, Wydział Kobiety KW PZPR we Wrocławiu, Wojewódzki Komitet Frontu Jedności Narodu we Wrocławiu.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim: Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet Polskich w Wałbrzychu.
- Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, zesp. 9, sygn. F9–292, sygn. F9–293: Umińska Wanda, *Pamiętniki*, cz. I–II, 1841–1926.
- Biblioteka Narodowa, Archiwum Antoniny Machczyńskiej, sygn. rkps IV. 9812 – IV. 9815, II. 9813, III. 9814, II. 9816, IV. 9829, IV. 9845.
- Biblioteka Publiczna miasta stołecznego Warszawy, Rkps, sygn. akc. 2624: Korespondencja Wandy Umińskiej; Rkps, sygn. akc. 2623/1: Notatki Wandy Umińskiej do pamiętników i zapiski o niej Wandy Pławińskiej; Rkps, sygn. akc. 2950: Pławiń-

- ska Wanda: Materiały warsztatowe do biografii Wandy z Wolskich Umińskiej – „Wanda Umińska. Kartka dawno minionej przeszłości”.
- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Rkps sygn. 13818/II, 13821/II, 13822/II: Listy Heleny Skirmuntt z lat 1830–1874; sygn. 13825/I: Dziennik Heleny Skirmuntt z lat 1863–1867.
- Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, zesp. 841, inw. 1, sygn. 113-169a.
- Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, zesp. 1135, inw. 4, sygn. 392.
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, Rkps, sygn. 1459: Umińska z Sariuszów Wolskich Wanda, Wspomnienia babki z 1863 r., spisane dla prawnuków.

Źródła drukowane

- [Bez tytułu], *Kobieta Współczesna*, 1930, nr 52, 2.
- „«Brygidki» w Brześciu. Garść informacji o więzieniu b. posłów”, *Głos Kobiet*, 1930, nr 10, 3.
- „Czym jest dla kobiety święto narodowe?”, *Gazeta dla Kobiet*, 1930, nr 5, 43.
- „Do posłanek BBWR. List otwarty”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 1, 14.
- „Duch kobiety w dziejach Polski”, *Gazeta dla Kobiet*, 1930, nr 10, 91–92.
- „Nasza droga”, *Kobieta Wiejska*, 1939, nr 1, 1.
- „O czym wiedzą i w obronie czego stanąć muszą kobiety”, *Głos Kobiet*, 1931, nr 5, 1.
- „Oświadczenie”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 3, 13.
- „Posłanki z BB”, *Głos Kobiet*, 1931 nr 1, 3.
- „Program kursu naukowej organizacji pracy domowej”, *Ziemiańska Polska*, 1.01.1927, nr 1, 4.
- „Z higieny i pielęgnowania urody. Czy kobieta powinna być chuda?”, *Kobieta w Domu i Salonie*, 15.05.1925, nr 1, 2.
- A. Br., „Kobiety w powstaniu styczniowym”, *Niewiasta Katolicka*, 1931, nr 2, 1931, 1–2.
- Bruchnalska Maria, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w Powstaniu Styczniowym (materiały)*, Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa św. Michała Archanioła, 1933.
- Drabikowa Zofia, „Historia tych, co z bronią w ręku zdobywały niepodległość Ojczyzny”, *Bluszcz*, 1929, nr 2, 1–2.
- Gilbreth Lillian M., „Naukowa organizacja a ognisko domowe”, *Organizacja Gospodarstwa Domowego*, 1927, nr 7, 79–81.

- Heurich Emilia, Kiślańska Teodora, *Wspomnienia matki i córki z powstania 1863 r.*, Warszawa 1918.
- Hornowska Maria, „Zrzeszenia kobiet w Krakowie”, *Bluszcz*, 1924, nr 36, 615–616.
- Karczevska Maria, „Ekonomia domowa na kongresie międzynarodowym”, *Bluszcz*, 1928, nr 8, 18–19.
- Krawczyńska Jadwiga, „Równouprawnienie i białe niewolnictwo”, *Bluszcz*, 1930, nr 43, 3–4.
- Męczkowska Teodora, „Udział kobiet w pracach nad podniesieniem zdrowia moralnego społeczeństwa”, *Bluszcz*, 1924, nr 37, 633–634.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, tom I: *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, opracowanie i redakcja naukowa M. Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, tom II: *Listy rękopiśmienne i drukowane*, opracowanie i redakcja naukowa Maria Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. III: *Indeks osobowy autorów wspomnień, autorów listów i ich adresatów*, oprac. Maria Domańska-Nogajczyk i Tomasz Wójcik, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017.
- Redakcja, „U progu 58-go roku istnienia «Bluszczu»”. (Zamiast prospektu)”, *Bluszcz*, 1925, nr 1, 1.
- Romanowiczówna Zofia, *Cienie. (Kilka oderwanych kart z mojego życia)*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1930.
- Romanowiczówna Zofia, *Dziennik lwowski 1842–1930*, t. 1–2, Warszawa: Ancher, 2005.
- Romanowiczówna Zofia, *Klaudynki. Kartki z dziejów patriotycznej pracy kobiet w Galicji w drugiej połowie ubiegłego stulecia*, Lwów 1913.
- Siemieńska Halina, „W walce o byt”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 15, 4.
- Skąpska Zofia, „Rola kobiety w życiu wsi”, *Ziemiańska Polska*, 1931, nr 7, 8–15.
- Szumlakowska Irena, „Zjazd Pań Domu”, *Organizacja Gospodarstwa Domowego*, 1930, nr 11, 163–165.

- Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920)*, oprac. Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, (w przygotowaniu).
- Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, oprac. Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020.
- Wrybkowska Danuta, „Pani domu jako skarbniczka rodziny”, *Moja Przyjaciółka*, 1935, nr 7, 99.
- Z życia Litwinki 1827–1874. Z listów i notatek*, złożył Bronisław Zaleski, Poznań 1876.
- Zdanowska Zofia, „Plaga porządków”, *Kuźniczanka*, 1934, nr 2, 40–43.
- Zdziarska-Zaleska Maria, „Wspomnienia lekarza batalionu 1918–1921”, *Kobieta Współczesna*, 1931, nr 1, 8–9.

Źródła prasowe

- Gospodyni Wiejska*, 1957, nr 1, okładka.
- Kobieta i Życie*
- Moda i Życie Praktyczne*
- Moda i Życie*
- Nasza Praca z lat 1947–1989*.
- Przyjaciółka*
- Zwierciadło*

Opracowania

- Adamik-Szysiak Małgorzata, „Grupa Bauer Media w Polsce. Działalność i kierunek rozwoju” [w:] Lidia Pokrzycka (red.), *Inwestycje koncernów na polskim rynku medialnym. Wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Babbie Earl, *Badania społeczne w praktyce*, przeł. Witold Betkiewicz i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Baeckström Ylva, *Gender and Finance. Addressing Inequality in the Financial Services Industry*, London–New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2022.
- Bauchrowicz-Tocka Maria, *Łomża i region na łamach polskiej prasy łomżyńskiej okresu międzywojennego*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2018.
- Bauchrowicz-Tocka Maria, „Udział kobiet w wyborach do Sejmu Ustawodawczego na łamach prasy lokalnej. Wybrane przykłady”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2019, nr 1(6), 54–72.

- Berelson Bernard Ruben, *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1952.
- Bieliński Jacek, Iwańska Katarzyna, Rosiewicz-Kordasiewicz Anna, „Analiza danych jakościowych przy użyciu programów komputerowych”, *ASK*, 2007, nr 16, 96.
- Bierówka Joanna, „Czy Internet poszerza zakres wpływu kobiet, czy zakres wpływu na kobiety?” [w:] Anna Frątczak (red.), *Kobiety wobec polityki – kobiety w polityce. Historia, realia, perspektywy*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2009, 69–79.
- Binder Elżbieta, „Obraz współczesnej Polki w prasie kobiecej”, *Arcana*, 1999, nr 1, 142–150.
- Błońska Ewa, „«Zwierciadło» jako przykład ekskluzywnej prasy kobiecej. Analiza zawartości za lata 2017–2019, *Infotezy*, 2022, nr 1(12), 49–71.
- Bogucka Maria, „Kwestia kobieca okiem historyka”, *Teksty Drugie*, 1993, nr 4–5–6, 180–184.
- Bomba Radosław, „Narzędzia cyfrowe jako wyznacznik nowego paradygmatu badań humanistycznych” [w:] Andrzej Radomski, Radosław Bomba (red.), *Zwrot cyfrowy w humanistyce Internet – Nowe Media – Kultura 2.0*, Lublin: E-Naukowiec, 2013, 57–71.
- Borodziej Ewa Joanna, „Praca zawodowa kobiet na łamach «Zwierciadła» (1982–1990)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2016, 308–317.
- Breckner Roswitha, „Podejścia porównawcze zorientowane na przypadki: Perspektywa biograficzna jako możliwość i wyzwanie w badaniach migracji” [w:] Kaja Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Kraków: Nomos, 2012.
- Bryda Grzegorz, „CAQDAS a badania jakościowe w praktyce”, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2014, t. 10, nr 2, 12–38.
- Caban Wiesław, „Helena z Kordzikowskich Romańska (1845–1924) – w poszukiwaniu pamięci powstania styczniowego na Litwie” [w:] Wiesław Caban, *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2011, 245–250.
- Caban Wiesław, „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych – charakterystyka projektu naukowego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – stan realizacji i perspektywy badawcze” [w:] Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha (red.), *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2017, 13–22.

- Chorażewski Waldemar, Pacevičius Arvydas, Roszak Stanisław (red.), *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „Agitacja obywatelska przed- i powyborcza 1928 roku na łamach «Kobiety Współczesnej»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 1, 105–137.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „*Bluszcz*” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy literatury*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2003.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „Ikona polskiego dziennikarstwa emigracyjnego z Londynu – Krystyna Cywińska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 88–112.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2022, nr 1(12), 103–121.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „Prasa jako źródło do badań działalności kobiet. Wybrane przykłady polskich dziennikarek emigracyjnych”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 149–171.
- Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, „Regina Wasiak-Taylor – animatorka kultury, dziennikarka, prezes Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w Londynie”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 2(11), 73–116.
- Cieślak Robert, „Krzysztof Stępnik. Henryk Sienkiewicz. Studia z mikrobiografiki prasowej”, *Studia Medioznawcze*, 2016, nr 3(66), 178–181.
- Citkowska-Kimla Anna, „Kann Gerechtigkeit ungerecht sein? Feministische Kritik an dem Kanon des politischen Denken”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius*, 2019, 67–77.
- Czachowska Katarzyna, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011.
- Czermińska Małgorzata, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków: Universitas, 2002.
- Czermińska Małgorzata, *Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków: Universitas, 2000.
- Czermińska Małgorzata (red.), *Autobiografia*, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/obraz-rytoria, 2009.

- Ćwik Urszula, „Miejsce kobiet w przestrzeni publicznej w Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej do lat siedemdziesiątych (w świetle «Kobiety i Życia» i «Filipinki»)”, *Studia Podlaskie*, 2014, t. XXII, 113–127.
- Ćwik Urszula, „Podstawowe założenia Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Mody i Życia Praktycznego» (1946–1951)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 49–58.
- Dąbrowska Joanna E., *Klementyna. Rzecz o Klementynie z Tańskich Hoffmanowej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Burda Media Polska, Bauer Media, Ringier Axel Springer, G+J Polska – kondycja wielkiej niemieckiej czwórki na polskim rynku medialnym”, *Media i Społeczeństwo*, 2014, nr 4, 74–88.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Coraz więcej specjalizacji, czyli działalność koncernów z zagranicznym kapitałem na polskim rynku prasowym”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2012, nr 1/2, 43–55.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Działalność firmy Bauer Media Polska na polskim rynku prasowym w latach 1989–2019”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2020, z. 4, 75–92.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Guidetainment w polskiej telewizji śniadaniowej i w prasie kobiecej – próba charakterystyki zjawiska”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2015, z. 3, 601–614.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, *Jak żyć? Poradnikowe funkcje periodycznych mediów adresowanych do kobiet w Polsce w XXI wieku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2018.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Ludzkie historie dobrze się sprzedają. Magazyny typu true story – charakterystyka segmentu prasowego”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2015, nr 18, 133–153.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Magazyny rozrywkowo-plotkarskie na polskim rynku prasowym w latach 1994–2015 – charakterystyki segmentu prasowego”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, nr 1, 81–101.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Magazyny telewizyjne na polskim rynku medialnym w latach 1989–2019. Próba diagnozy segmentu prasowego” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo: przeszłość i terażniejszość*, t. 2, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2020, 71–96.

- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Magazyny typu people na polskim rynku mediów 1989–2019. Próba diagnozy segmentu prasowego” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo: przeszłość i teraźniejszość*, t. 3, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021, 179–196.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, *Niemieckie koncerty prasowe w Polsce w latach 1989–2008. Działalność wydawnicza – upowszechnianie treści – sposoby oddziaływania na czytelników*, Warszawa: Wydawnictwo ELIPSA, 2009.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „«Obraz zwykłego człowieka» w magazynach true story”, *Zeszyty Naukowe KUL*, 2016, nr 3, 20–43.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Prasa dla rodziców wobec rozwoju portali parentingowych”, *Media i Społeczeństwo*, 2017, nr 7, 224–256.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Prasa kobieca w czasach ekspansji nowych mediów”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2016, nr 2, 424–439.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Segment magazynów true story w Polsce i w Wielkiej Brytanii. Analiza na podstawie «Chwili dla Ciebie» i «Take a Break»”, *Media i Społeczeństwo*, 2020, nr 12, 244–261.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Turystyka, kino i książka – czyli sposoby spędzania wolnego czasu według «Claudii» i «Tiny»”, *Rocznik Świętokrzyski*, 2010, t. 32, 97–104.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „W stronę sprofilowanego odbiorcy”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2012, t. 15, z. 2, 71–86.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Wizerunek kobiety dojrzałej (50+) w mediach. Analiza na podstawie wysokonakładowych magazynów adresowanych do kobiet”, *Media i Społeczeństwo*, 2019, nr 10, 187–132.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Wszystkie dzieci są nasze. Współczesne polskie czasopisma przeznaczone dla rodziców. Próba analizy oferty wydawniczej”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2010, t. 13, 197–208.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, „Wysokonakładowe magazyny lifestyle w Polsce w pierwszej dekadzie XXI – kryzys, stagnacja czy rozwój”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2013, nr 16, 119–136.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, *Zmieniająca się rzeczywistość polskiej prasy kobiecej (1989–2019)*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2020.
- Dąbrowska-Cendrowska Olga, Gajlewicz-Korab Katarzyna, „COVID-19 in Polish Women’s Press – preliminary research”, *Media, Biznes, Kultura*, 2021, nr 2, 155–168.

- Dąbrowska-Cendrowska Olga, Gajlewicz-Korab Katarzyna, „Zdrowie i praca w czasie pandemii. Poradnictwo w polskiej kobiecej prasie drukowanej”, *Kultura–Media–Teologia*, 2022, nr 2, 22–42.
- Dąbrowski Adam, „Metoda studium przypadku krok po kroku”, *Studia Socjologiczne*, 2017, nr 4 (227), 249–262.
- Dajnowicz Małgorzata, „Działalność Ligi Kobiet na obszarze kraju w świetle czasopism organizacji – «Kobiety Dzisiejszej» (1946–1947) i «Kobiety» (1947–1949)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2018, t. XXI, nr 3, 57–74.
- Dajnowicz Małgorzata, „Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Naszej Pracy» (1947–1949)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2016, 306–307.
- Dajnowicz Małgorzata, „Główne kierunki działalności Ligi Kobiet w Polsce Ludowej do 1975 roku (ze szczególnym uwzględnieniem województwa białostockiego)”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 2018, nr 145(3), 579–601.
- Dajnowicz Małgorzata, „«Kobieta Dzisiejsza. Dwutygodnik Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet» jako platforma informacyjna o kierunkach prac organizacji (w początkowym okresie formowania struktur)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 73–83.
- Dajnowicz Małgorzata, „Kobiety – polityka – wybory w świetle «Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich» (1982–1990)” [w:] Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolnińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018, 107–125.
- Dajnowicz Małgorzata, „Liga Kobiet w okręgu łódzkim w latach 1945–1981. Główne obszary działalności organizacji”, *Dzieje Najnowsze*, 2019, nr 51(4), 75–90.
- Dajnowicz Małgorzata, „Liga Kobiet w terenie. Kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981”, *Niepodległość i Pamięć*, 2018, nr 2(62), 161–178.
- Dajnowicz Małgorzata, „Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie (na tle głównych kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 1(2), 9–25.

- Dajnowicz Małgorzata, „Poland’s Women’s League in 1945–1949: A record of its activities presented in «Kobieta Dzisiejsza» and «Kobieta»”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2018, t. 21, z. 3 (51), 57–74.
- Dajnowicz Małgorzata, „Posłanki Ligi Kobiet Polskich i wybory parlamentarne 1989 roku (prezentacja w świetle «Zwierciadła»)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 205–215.
- Dajnowicz Małgorzata, “Two faces of Polish women’s political activity: the women’s movement in the period from the end of the nineteenth century to the second half of the twentieth century”, *Women’s History Review*, 2021, vol. 30, no. 1, 69–85.
- Dajnowicz Małgorzata, „«Zwierciadło» – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2017, nr 20, 67–90.
- Dajnowicz Małgorzata, Sokołowska Urszula, „Sama, ale czy samotna? – obraz niezamężnych kobiet u schyłku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1(10), 195–212.
- Darska Bernadetta, „«Bluszcz» – reaktywacja. Pismo kobiece czy feministyczne” [w:] Alina Łysak, Edyta Zierkiewicz (red.), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 52–71.
- Darska Bernadetta, *Czas Fem. Przewodnik po prasie feministycznej i tematach kobiecych w czasopismach kulturalnych po 1989 roku*, Olsztyn: Stowarzyszenie Artystyczno-Kulturalne „Portret”, 2008.
- Darska Bernadetta, *Głosy kobiet. Prasa feministyczna po 1989 roku wobec tożsamości i dyskursu*, Olsztyn: Stowarzyszenie Artystyczno-Kulturalne „Portret”, 2009.
- Darska Bernadetta, „Polskie pisma feministyczne i genderowe po 1989 roku. Podział i charakterystyka”, *Media, Kultura, Komunikacja Społeczna*, 2005, nr 1, 18–36.
- Dawidowicz Aneta, „Problematyka polityki i polityków na łamach «Głosu Kobiet», czasopisma dla kobiet wydawanego w latach 1908–1939” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 57–71.
- Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S., *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
- Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S., *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022 (dodruk).

- Dijk Teun A. van, "Principles of Critical Discourse Analysis", *Discourse & Society*, 1993, nr 4, 249–283.
- Domańska Ewa, „Historia feminizmu i feministyczna historia”, *Odra*, 1994, nr 7–8, 22–28.
- Domańska Ewa, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999.
- Domańska Ewa, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, wyd. 2 uzupełnione, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005.
- Domańska Ewa, Ankersmit Franklin R., „Od postmodernistycznej narracji do popostmodernistycznego doświadczenia”, *Teksty Drugie*, 1996, nr 2/3, 206.
- Drozdowska Agnieszka, „Liga Kobiet w województwie białostockim – stan badań i postulaty badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2018, nr 2(5), 112–127.
- Duffy Brooke Erin, *Remake, Remodel: Women's Magazines in the Digital Age*, Chicago: University of Illinois Press, 2013.
- Dufurat Joanna, „Prasa politycznych organizacji kobiecych w Polsce w latach 1917–1939” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 31–48.
- Dzienniak Paulina Daniela, „Reklama dźwignią kobiet?” [w:] Elżbieta Durys, Elżbieta Ostrowska (red.), *Gender. Wizerunek kobiet i mężczyzn w kulturze*, Kraków: Wydawnictwo Rabid, 2005, 381–400.
- Dzierżyńska-Mielczarek Jolanta, „Wydawnictwo Bauer – tradycyjny wydawca w cyfrowym świecie”, *Zarządzanie Mediami*, 2021, nr 2, 207–221.
- Feyerabend Paul, *Przeciw metodzie*, przeł. Stefan Wiertlewski, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2021.
- Fidelis Małgorzata, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, przeł. Maria Jaszczurowska, Warszawa: Grupa Wydawnicza Foksal, 2010.
- Fidelis Małgorzata, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Filas Ryszard, „Polskie czasopisma w XXI wieku – rozwój czy kryzys”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2007, nr 1–2, 7–41.
- Fiut Ignacy Stanisław, „Wkład Profesora Walerego Pisarka w rozwój polskiego medioznawstwa (prasoznawstwa)” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 13–28.

- Flankowska Jowita, „Zalety i wady obecności kapitału zagranicznego w polskich mediach drukowanych – próba systematyzacji problemu”, *Studia Medioznawcze*, 2002, nr 5, 115–129.
- Flick Uwe, *An Introduction to Qualitative Research*, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore: SAGE Publishing, 2010.
- Franke Jerzy, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 1999.
- Franke Jerzy, *Wokół buntu i pokory. Warszawskie czasopisma kobiece w latach 1905–1918*, Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego, 2000.
- Gackowski Tomasz, „Rzecz o metodologii badań medioznawczych”, *Studia Medioznawcze*, 2010, nr 1, 151–168.
- Gałczyńska Alicja, „Jak się zachować... Porady w polskiej prasie kobiecej. Zarys problematyki”, *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy*, 2017, t. 9, 2017, 89–97.
- García-Favaro Laura, “From producers to shareaholics: Changing models of reader interaction in women’s online magazines”, *Communication, Capitalism & Critique*, 2016, vol. 14, no. 2, 346–379.
- Gawroński Sławomir, „Custom publishing – współczesna odpowiedź na śmierć prasy i upadek reklamy” [w:] Andrzej Adamski, Sławomir Gawroński, Szewczyk Marcin K. (red.), *Nauki o mediach i komunikacji społecznej. Krystalizacja dyscypliny w Polsce. Tradycje, nurty, problemy, rezultaty*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, 2017, 351–360.
- Gawroński Sławomir, Adamski Andrzej, „Analiza zawartości jako metoda badania prasy custom publishing” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 169–180.
- Geertz Clifford, *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*, przeł. Zbigniew Pucek, Kraków: Universitas, 2003.
- Goban-Klas Tomasz, *Niepokorna orkiestra medialna. Dyrygenci i wykonawcy polityki informacyjnej w Polsce po 1944 roku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2004.
- Górnicka-Boratyńska Aneta, *Chcemy całego świata. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2020.
- Gough-Yates Anna, *Understanding Women’s Magazines. Publishing, Markets and Readership*, London: Routledge, 2002.

- Goworko-Składanek Beata, „Obchody Międzynarodowego Dnia Kobiet w Rosji w latach 1913–1991”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2017, nr 2(3), 58–73.
- Grabowska Joanna, „Moja Przyjaciółka”. *Ilustrowany dwutygodnik kobiecy (1934–1939)*, Żnin: Wydawca Muzeum Ziemi Pałuckiej w Żninie, 1997.
- Grabowska Magdalena, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- Granatowska Justyna, „Kwestia kobieca w Polskiej Kronice Filmowej (postulaty badawcze w zarysie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 10, 183–194.
- Gubała Joanna, „Socjologia i historia – korzyści z łączenia perspektyw w socjologii retrospekcji”, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 2013, nr 1(41), 69–85.
- Hachaj Justyna, „Analiza treści tematów z okładek «Twojego Stylu»” [w:] Ewa Jaska (red.), *Media w społeczeństwie informacyjnym*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, 2010, 43–50.
- Hajdo Małgorzata, „Wizerunek kobiety jako matki, pracownika i działaczki społecznej prezentowany na łamach prasy kobiecej w latach 1948–1956”, *Dzieje Najnowsze*, 2006, nr 3, 55–72.
- Hermes Joke, *Reading Women's Magazines. An Analysis of Everyday Media Use*, Cambridge: Polity, 1995.
- Hofman Iwona, Kępa-Figura Danuta (red.), *Studium przypadku. Współczesne media*, t. 2, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.
- Jabłonowski Marek, Jakubowski Wojciech, „Tożsamość nauk o mediach – kilka uwag do dyskusji”, *Studia Medioznawcze*, 2014, nr 4, 11–24.
- Jakutović Sabina, „Problem wartości fotografii jako dokumentu”, *Sensus Historiae. Studia Interdyscyplinarne*, 2019, nr 2, 11–39.
- Janiak-Jasińska Agnieszka, Sierakowska Katarzyna, Szwarz Andrzej (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008, 287–306.
- Jarosz Dariusz, „Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)” [w:] Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009, 307–330.

- Jarosz Dariusz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN, 2000.
- Jarska Natalia, „Liga Kobiet w terenie. Działalność Zarządu Dzielnicowego Poznań-Wilda w latach 1956–1966” [w:] Łukasz Kamiński, Tomasz Kozłowski (red.), *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2009. Referaty*, Warszawa: IPN, 2010, 149–158.
- Jarska Natalia, „Obchody Dnia Kobiet w Polsce Ludowej”, *Dzieje Najnowsze*, 2010, nr 4, 15–28.
- Jarska Natalia, “Patriarchal Marriage? The Women’s Movement and The Communist Party in Poland (1945–1989)”, *Kwartalnik Historyczny*, 2018, vol. 125 (eng. ed.), no. 2, 7–37.
- Jędrzejcki Łukasz, „Badania nad prasą dla kobiet z okresu Polski Ludowej. Stan obecny i perspektywy” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021, 139–151.
- Jędrzejcki Łukasz, „Dyskurs polityczny w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach tygodnika «Zwierciadło». Przypadek sporu o Tysiąclecie Państwa Polskiego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 2(9), 70–93.
- Jędrzejcki Łukasz, „Obraz wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w 1957 r. w publicystyce «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2019, nr 2(7), 77–93.
- Jędrzejcki Łukasz, „Obrazy Ziem Zachodnich i Północnych w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1944–1948”, *Przegląd Zachodni*, 2021, nr 1, 73–95.
- Jędrzejcki Łukasz, *Polska Kronika Filmowa (1944–1994). Obrazy komunikowania politycznego*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Jędrzejcki Łukasz, „Polska Kronika Filmowa w latach 1945–1968 jako medium partyjne. Zarys problemu”, *Polityka i Społeczeństwo*, 2017, nr 1, 158–170.
- Jędrzejcki Łukasz, „Source study of the Polish Film Chronicle (1944–1994). Biography of editor-in-chief Helena Lemańska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 10, 163–182.
- Jędrzejcki Łukasz, „Wizerunki kobiet w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1949–1953 (zarys problemu)”, *Polityka i Społeczeństwo*, 2015, nr 2, 87–97.
- Julkowska Violetta (red.), *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012.
- Jurkowska Katarzyna, „Kłopoty z tożsamością, czyli Liga Kobiet Polskich”, *Ośka*, 2000, nr 2, 37–38.

- Kajtoch Wojciech, „Badanie aksjologicznego wymiaru języka prasy” [w:] Agnieszka Szymańska, Małgorzata Lisowska-Magdziarz, Agnieszka Hess (red.), *Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie*, Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018.
- Kałwa Dobrochna, „Historia kobiet – kilka uwag metodologicznych” [w:] Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 13–28.
- Kałwa Dobrochna, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2001.
- Kałwa Dobrochna, „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka. Studia metodologiczne*, 1997, t. 27, 115–124.
- Kantyka Zbigniew, „Politologia” (I) [w:] Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 1. *Pojęcia, teorie metody*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2016.
- Karolczak Kazimierz, Meus Konrad (red.), *Prasa w warsztacie badawczym historyka*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2017.
- Katalog czasopism: 20 lat*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1967.
- Kaźmierska Kaja, *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 2013, t. 9, nr 4, 6–10.
- Kaźmierska Kaja (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Kraków: Nomos, 2012.
- Klich-Kluczevska Barbara, Stańczak-Wiślicz Katarzyna, Fidelis Małgorzata, Perkowski Piotr, *Kobiety w Polsce 1945–1989: nowoczesność–równouprawnienie–komunizm*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2020.
- Kłusek Oliwia, *Trywializacja feminizmu. Pop-feminizm, latte-feminizm i girl power w kobiecej prasie ilustrowanej segmentu luksusowego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017.
- Knyspel-Kopeć Renata, „Gospodarstwo domowe jako firma w świetle prasy kobiecej” [w:] Włodzimierz Mędrzecki, Cecylia Leszczyńska (red.), *Metamorfozy społeczne*, t. 9. *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014, 231–232.
- Kosiński Rafał, „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet w późnej starożytności i Bizancjum”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 2(9), 9–25.
- Kozłowska Anna, „Wizerunek kobiety dojrzałej w reklamie prasowej kosmetyków”, *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*, 2011, nr 2, 89–210.

- Kuklo Cezary, „Badania nad historią kobiet w Polsce XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 2020, nr 107, 13–57.
- Kulak Teresa, „Uwagi o rozwoju badań nad przeszłością kobiet polskich w XIX i XX w. z perspektywy ostatnich trzech dziesięcioleci” [w:] Anna Gołębiowska (red.), *Amor patriae nostra lex. Oblicza polskiej niepodległości w literaturze dokumentu osobistego, dydaktyce i edukacji historycznej. Studia i materiały dedykowane Profesor Barbarze Kubis z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowo-dydaktycznej*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2017, 569–584.
- Kürbis Brygida, *Na progach historii. Prace wybrane*, Poznań: Wydawnictwo Abos, 1994.
- Kuźma-Markowska Sylwia, “Why There Is No Gender History in Poland?”, *Dialogue and Universalism*, 2010, nr 20(5/6), 9–18.
- Lejeune Philippe, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, przeł. Wincenty Grajewski (et al.), Kraków: Universitas, 2001.
- Lejeune Philippe, Bogaert Catherine, *Le journal intime. Histoire et anthologie*, Paris: Textuel, 2006.
- Lejeune Philippe, Robak Magda, „Laboratorium badacza. Rozmowa z Philippe’em Lejeune’em”, *Teksty Drugie*, 2018, nr 6, 200–216.
- Lepa Adam, „Obraz kobiety w polskiej prasie” [w:] Leon Dyczewski (red.), *Rodzina, dziecko, media*, Lublin: Wydawnictwo Gaudium, 2005, 219–234.
- Leszkowicz Tomasz, Natalia Jarska, „«Genderowa» rewolucja w PRL była ograniczona”, histmag.org [online] [dostęp: 20.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://histmag.org/Natalia-Jarska-genderowa-rewolucja-w-PRL-byla-ograniczona-9173>>.
- Lisowska-Magdziarz Małgorzata, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów: Wersja 1.1*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004.
- Lizurej Marzena, „Prasa kłamie czy wychowuje? Fenomen prasy kobiecej” [w:] Witold Jakubowski, Edyta Zierkiewicz (red.), *Edukacyjne konteksty kultury popularnej*, Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2002.
- Lubaś-Bartoszyńska Regina, *Nowsze problemy teoretyczne pisania o sobie. Przykład wypowiedzi autobiograficznych pisarzy polskich ostatnich dziesięcioleci*, „Przestrzenie Teorii”, 2006, t. 6, 51–67.
- Ludwiczak Teresa, „Kobieta na łamach swoich popularnych czasopism” [w:] Andrzej Bujwid (red.), *Kobieta polska lat osiemdziesiątych*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1988, 197–209.

- Łysak Alina, „Poradnictwo na łamach «Filipinki»” [w:] Marta Kondracka, Alina Łysak (red.), *Edukacja, wychowanie, poradnictwo w kulturze popularnej*, Wrocław 2009, 128–142.
- Madejska Marta, *Aleja włókniaerek*, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2018, 204–205.
- Maj Ewa, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Maj Ewa, „Egodokumenty w badaniach historii prasy w Polsce do 1914 roku” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Problemy i metody badań nad mediami* t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, t. 1, 103–119.
- Maj Ewa, „Historia czy herstoria w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym: kierunki, problematyka, perspektywy*, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021, 119–138.
- Maj Ewa, „Jaka jest kobieta współczesna i jaką się stanie w przyszłości? Ciągłość i zmiana: opinie, diagnozy i antycypacje w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2022, nr 1, 79–102.
- Maj Ewa, „Katolicko-narodowa i narodowa prasa dla kobiet w Polsce międzywojennej: cechy czasopiśmiennictwa światopoglądowego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 1, 71–96.
- Maj Ewa, „Kobieta wobec polityki: strategie tożsamościowe w publicystyce tygodnika «Na Posterunku» (1917–1919)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 43–56.
- Maj Ewa, „Kultura organizacyjna społecznych ruchów kobiet: na podstawie publicystyki «Ziemianki Polskiej» (1926–1939)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy (na tle porównawczym)*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 363–391.
- Maj Ewa, „Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2021, nr 2(11), 37–72.
- Maj Ewa, „Prasa: źródło w badaniach myśli politycznej” [w:] Ewa Maj, Eleonora Kirwiel, Ewelina Podgajna (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015, 575–590.

- Maj Ewa, „Problem realizacji praw wyborczych kobiet w Polsce międzywojennej: debata na łamach prasy dla katoliczek”, *Przegląd Sejmowy*, 2022, nr 2, 127–152.
- Maj Ewa, „Wprowadzenie” [w:] Ewa Maj, Jerzy Gryz, Eleonora Kirwiel, Marcin Wichmanowski (red.), *PRL czyli Polska w drugiej połowie XX wiek. Studia, szkice naukowe oraz materiały źródłowe*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2013.
- Maj Ewa, „Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku «Kućniczanka» (1931–1936)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 1(8), 113–139.
- Maj Ewa, „Zdrowie matki i dziecka w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej” [w:] Łukasz Lewkowicz, Anna Szwed-Walczak (red.), *Zdrowie publiczne w myśli i działalności politycznej. Perspektywa historyczna i współczesna*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2022, 49–68.
- Maj Ewa, „Źródłowe badanie dziejów Polski Ludowej: przypadek fabularnej twórczości filmowej”, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*, 2013, nr 10, 3–23.
- Maliszewska Anna, „Wzory wychowawcze w prasie kobiecej (Szkoła i rodzina jako instytucje wychowawcze)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1975, R. XVI, nr 4 (66), 47–56.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna, „Koła Rodzin Milicyjnych – powstanie, organizacja i praca propagandowa”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 1(2), 28–46.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna, „Koła Rodzin Milicyjnych – zadania i zakres działań (1969–1989)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2017, nr 2(3), 74–91.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna, „Rola kobiety w Polsce Ludowej w świetle treści propagandowych rozpowszechnianych przez Ligę Kobię w latach 1946–1956”, *Dzieje Najnowsze*, 2018, t. 50, nr 2, 149–179.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna, „Rola Ligi Kobię w popularyzowaniu polityki władz Polski Ludowej” [w:] Dorota Litwin-Lewandowska, Krzysztof Bałękowski (red.), *Polska Ludowa 1944–1989 – wybrane problemy historii politycznej i społecznej*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel, 2016, 283–301.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna, „Treści propagandowe rozpowszechniane przez Społeczno-Obywatelską Ligę Kobię na podstawie pisma «Poznajmy Prawdę» (1946–1952)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017, 59–72.

- Martyniak Zenon, „Przegląd wybranych metod heurystycznych”, *Organizacja – Metody – Technika*, 1976, nr 1, 28–30.
- Maślanka Julian (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław: Ossolineum, 1976.
- Mayring Philipp, *Qualitative Content Analysis. Theoretical Foundation, Basic Procedure and Software Solution*, Klagenfurt: GeSiS Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften, 2014.
- McRobbie Angela, *Feminism and Youth Culture*, London: Palgrave Macmillan, 2022.
- Michalczyk Stanisław, „Uwagi o analizie zawartości mediów”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2009, nr 3, 95–109.
- Michalska-Bracha Lidia, „«Pamięć przeszłości własnej». Wokół idei Muzeum Zasłużonych Kobiet we Lwowie (1914–1939)” [w:] Katarzyna Sierakowska, Marek Przeniosło (red.), *Pamięć historyczna kobiet*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009, 25–38.
- Michalska-Bracha Lidia, „«Wedle ideału Klaudynek...». Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety* (w druku).
- Michalska-Bracha Lidia, Marczevska Marzena, „Lwowianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie. Studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2016, nr 1, 25–54.
- Michalska-Bracha Lidia, Marczevska Marzena, „O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 213–230.
- Mielczarek Tomasz, „Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2008, R. II, 57–79.
- Mikosz Joanna, „«Gospodyni» – społeczny magazyn dla kobiet mieszkających na terenach wiejskich. Charakterystyka zawartości i pełnionych funkcji w latach 1985–1986”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum*, 2019, nr 2(29), 139–157.
- Miodowski Adam, „Działalność zagranicznych ruchów kobiecych w świetle publikacji «Naszej Pracy» – organu prasowego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet (1947–1949)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2020, nr 1(8), 140–157.
- Miodowski Adam, “Local conditions for the activities of the League of Women structures in the Lower Silesia during the Stalinist period”, *Społeczeństwo i Polityka*, 2018, nr 4(57), 137–155.

- Miodowski Adam, „Ośrodek Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych. Dokonania, plany naukowe, perspektywy badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2022, nr 1(12), 193–210.
- Miodowski Adam, „Udział dolnośląskiej Ligi Kobiet w kampaniach propagandowych na rzecz aktywizacji zawodowej kobiet ze środowisk patologicznych i społecznych (1949–1955)”, *Niepodległość i Pamięć*, 2019, t. XXVI, nr 1, 279–302.
- Morawska Joanna, „Macierzyństwo w świetle poznańskich czasopism dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku – stan badań i perspektywy badawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2020, nr 1(8), 50–66.
- Mysłiński Jerzy, „Uwagi o prasie polskiej przełomu XIX i XX w. jako źródle historycznym”, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 1974, nr 14/1, 5–26.
- Nałęcz Daria, *Zawód dziennikarza w Polsce 1918–1939*, Warszawa-Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
- Nieć Mateusz, „Pisma opinii i czasopisma life style – dwie koncepcje rynkowego dziennikarstwa (analiza Polityki, Wprost, Elle, Playboya i Twojego Stylu)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2010, nr 1–2, 7–29.
- Niezbalski Jakub, „CAQDAS – oprogramowanie do komputerowego wspomaganie analizy danych jakościowych. Historia, ewolucja i przyszłość”, *Przegląd Socjologiczny*, 2013, nr 62(1), 153–166.
- Niezbalski Jakub, „Komputerowe wspomaganie analizy danych jakościowych (CAQDAS) w projektowaniu i prowadzeniu badań”, *Nauka i Szkolnictwo*, 2014, nr 1(14).
- Nora Pierre, „Między pamięcią i historią. Les lieux de Mémoire”, *Tytuł roboczy: Archiwum*, 2009, nr 2, 4–12.
- „Nota od Wydawcy” [w:] David Silverman, *Interpretacja badań jakościowych*, przeł. Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, skrzydełka okładki.
- Nowak Stefan, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Nowakowska-Wierzchoś Anna, „Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet (1945–1949) i Związek Kobiet Polskich im. Marii Konopnickiej we Francji (1944–1950) – dokumenty programowe”, *Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja*, 2013, nr 2 [online] [dostęp: 20.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://bitly.pl/ejwnp>>.
- Osika Grażyna, „Algorytmiczne narzędzia analizy zawartości mediów. Metametodologiczne refleksje” [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Współczesne*

- media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, 181–194.
- Ostaszewska Aneta, „O czym nie przeczytasz w prasie kobiecej? Antymatka – wielka nieobecna” [w:] Edyta Zierkiewicz (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism. Prasa dla kobiet i dziewczyn w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 105–118.
- Pająk-Patkowska Beata, „Przejawy aktywności politycznej kobiet w Internecie” [w:] Dorota Piontek, Szymon Ossowski (red.), *Komunikowanie społeczne w dobie nowych technologii*, Poznań: Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, 2017, 49–66.
- Patakiewicz Ewa, „Program czasopisma «Kobieta Wiejska» w latach 1947–1949”, *Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*, 2006, nr 22, 115–129.
- Pekaniec Anna, „Autobiografie w literaturoznawstwie i w socjologii. Rozbieżności i styczności (wstępne rozpoznanie teoretyczne)”, *Państwo i Społeczeństwo*, 2012, nr 1, 27–52.
- Pekaniec Anna, *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020.
- Pekaniec Anna, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013.
- Pekaniec Anna, „Pierwsza wojna światowa w autobiografiach kobiet. Strategie podmiotowe” [w:] Jakub Knap, Magdalena Roszczynialska, Katarzyna Wądołny-Tatar (red.), *Tropy biograficzne. Bieg życia w narracjach literackich i kulturowych*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2017, 231–242.
- Perkowski Piotr, „Aktywność zawodowa gospodyń domowych na łamach prasy kobiecej Polski Ludowej” [w:] Lucyna Kopciewicz, Edyta Zierkiewicz (red.), *Koniec mitu niewinności? Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji*, Warszawa: Wydawnictwo Eneteia, 2009, 289–315.
- Piasek Wojciech, „Historia kobiet bez historii kobiet? O konsekwencjach nadmiernej polityzacji historii kobiet”, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 2011, t. 19(4), 166–169.
- Pisarek Walery, *Analiza zawartości prasy*, Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, 1983.
- Pisarek Walery (red.), *Słownik terminologii medialnej*, Kraków: Universitas, 2006.

- Pokorna-Ignatowicz Katarzyna, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch” w polskim systemie medialnym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Krakowskiej Akademii Andrzeja Frycza-Modrzewskiego, 2016.
- Pomian Krzysztof, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006.
- „Prasa kobieca” [w:] Julian Maślanka (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Prędotka Paulina, *Public relations. Długofalowa komunikacja wspierająca rozwój przedsiębiorstw turystycznych*, Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne, 2020.
- Presser Jacob, *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry*, transl. by Arnold Pomerans, London: Souvenir Press, 2010.
- Przeszło Magdalena, „Wybrane oddolne ruchy kobiet, mobilizujących się przez Internet”, *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A. Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne*, 2017, t. 9, nr 1, 9–25.
- Przybysz-Stawska Monika, *Książka na łamach wybranych czasopism w Polsce u progu XXI wieku*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Radomski Andrzej, Bomba Radosław (red.), *Zwrot cyfrowy w humanistyce. Internet – Nowe Media – Kultura 2.0*, Lublin: E-Naukowiec, 2013.
- Rakoczy Marta, „Clifforda Geertza «zwrot» pragmatyczny w refleksji nad kulturą” [w:] Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek (red.), *„Zwroty” badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010, 193–208.
- Riffe Daniel, Lacy Stephen, Fico Frederick G., *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*, Mahwah–New Jersey–London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005.
- Rottermund Andrzej, „Recenzja dorobku naukowego profesora Krzysztofa Pomiana w dziedzinie kolekcjonerstwa i muzealnictwa w związku z uroczystym odnowieniem Jego doktoratu” [w:] Andrzej Kołakowski, Andrzej Mencwel, Jacek Migasiński, Paweł Rodak, Małgorzata Szpakowska (red.), *Wśród ludzi, rzeczy i znaków. Krzysztofowi Pomianowi w darze*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, 19–24.
- Rouillé André, *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, przeł. Oskar Hedemann, Kraków: Universitas, 2007.
- Rouillé André, *La Photographie, entre document et art contemporain*, Paris: Gallimard, 2005.

- Rutkowska Monika, „Modele kobiecości we współczesnej kobiecej prasie polskiej”, *Kultura i Społeczeństwo*, 2001, nr 2, 121–139.
- Rzepa Teresa, Leoński Jacek (red.), *O biografii i metodzie biograficznej*, Poznań: NAKOM, 1993.
- Samsonowska Krystyna, „«Kobieta Wiejska» – pierwsze polskie pismo wiejskich emancypantek” [w:] Tomasz Podłocki, Krzysztof Stopka (red.), *Amico, socio et viro docto. Księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015, 266–277.
- Sasińska-Klas Teresa, „Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2014, t. 57, nr 2(218), 162–175.
- Sawa-Czajka Ewa, „Wizerunek kobiet w prasie polskiej (po 1989)” [w:] Alina Słomkowska (red.), *Transformacja mediów (1989–1995)*, Warszawa 1996, 329–337.
- Schofield Clark Lynn, Chiou Grace, “Revealing the Feminist Orientation in the Methodologies of the Media, Religion, and Culture Field” [w:] Mia Lövheim (ed.), *Media, Religion and Gender. Key Issues and New Challenges*, London–New York: Routledge, 2013, 33–51.
- Seitel Fraser P., *Practice of Public Relations*, London: Pearson Education Limited, 2016.
- Sikora Sławomir, *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN & Wydawnictwo Świat Literacki, 2004.
- Silverman David, *Interpretacja badań jakościowych*, przeł. Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Skowronek Katarzyna, „Między «Bluszczem» a «Cosmopolitan». Tytuły polskich czasopism kobiecych XX wieku”, *Onomastica*, 2000, nr 45, 269–289.
- Skowronek Katarzyna, „Z «Idzikowic» na wyspy «Hula-Gula» droga niedaleka. Funkcje nazw geograficznych w czasopismach dla kobiet”, *Onomastica*, 2001, nr 46, 31–61.
- Śliwa Agnieszka, „Wizerunek kobiety w prowincjonalnej prasie fachowej w okresie PRL-u na przykładzie czasopisma «Walczymy o Stal» w latach 1951–1956”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 2(9), 54–69.
- Śliwa Agnieszka, „Życie społeczne i kulturalne na łamach czasopisma zakładowego «Walczymy o Stal» w latach 1953–1956”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 2(11), 175–195.
- Sokół Zofia, „«Kobieta i Życie» (1945–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2005, nr 9, 63–94.

- Sokół Zofia, „Międzynarodowe magazyny kobiece w Polsce w latach 1990–2001” [w:] J. Adamowski, M. Jabłonowski (red.), *Polskie media u progu XXI wieku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2001, 83–106.
- Sokół Zofia, „Polsko-niemieckie magazyny kobiece w latach 1990–1999”, *Studia Medioznawcze*, 2001, nr 1, 49–73.
- Sokół Zofia, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998.
- Sokół Zofia, „«Przyjaciółka» – tygodnik kobiecy (1948–1998). Część I – lata 1948–1951”, *Kieleckie Studia Bibliograficzne*, 2001, t. 6, 89–111.
- Sokół Zofia, „«Przyjaciółka» – tygodnik kobiecy (Część II marzec 1951 – marzec 1990)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2003, t. 7, 110–131.
- Sokół Zofia, „Redaktorzy naczelni czasopism kobiecych w latach 1944–1982 (portret zbiorowy)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1991, nr 30/1, 87–98.
- Sokół Zofia, „Rynek polskich czasopism kobiecych w latach 1990–2002”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2003, t. 6, nr 1, 143–178.
- Sokół Zofia, „Tygodnik «Przyjaciółka» – czasopismo dla kobiet. Część III: «Przyjaciółka» w latach 1989–2002”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, 2004, nr 8, 195–215.
- Sokół Zofia, „Wizerunki kobiet na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946–2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, 2012, nr 6, 11–36.
- Sokół Zofia, „Wydawnictwo H. Bauer w Polsce w latach 1991–2002, cz. 1: czasopisma dla kobiet”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2004, t. 7, z. 2, 113–143.
- Sokół Zofia, „Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1818–1939”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1983, t. 22/3, 5–12.
- Sokołowska Urszula, „Edukacyjna rola «Filipinki» w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2021, nr 2(11), 143–157.
- Sokołowska Urszula, „Międzynarodowy Rok Kobiet 1975 na łamach «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2019, nr 2(7), 94–108.
- Sokołowska Urszula, *Role społeczne kobiet w świetle periodyku «Kobieta i Życie» na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1970–1989*, ss. 369 [mps], praca doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, 2018.
- Sokołowska Urszula, „Wybory parlamentarne i wybory do rad narodowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach «Kobiety i Życia» (do 1989 roku)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2016, 328–337.

- Sokołowska Urszula, „Zagadnienie praw kobiet na łamach «Kobiety i Życia» (1970–1989)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2019, nr 2(7), 94–108.
- Solarska Maria, „Płeć biografii” [w:] Jolanta Kolbuszewska, Rafał Stobiecki (red.), *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017, 37–50.
- Sontag Susan, *O fotografii*, przeł. Sławomir Magala, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986.
- Stańczak-Wiślicz K., „Ludwicy contra Filipinki» – kobiety i mężczyźni w codziennej przestrzeni gospodarstwa domowego w Polsce 1945–1989” [w:] Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikora, Marcin Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, 505–602.
- Stańczak-Wiślicz Katarzyna, *Opowieści o trudach życia. Narracje zwierzeniowe w popularnej prasie kobiecej XX wieku*, Warszawa: Akademia Humanistyczna; Instytut Badań Literackich PAN, 2010.
- Stańczak-Wiślicz Katarzyna, „«Wstrząsające wyznania, powikłane losy, miłość i cierpienie», czyli współczesna polska prasa zwierzeń” [w:] Edyta Zierkiewicz (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism. Prasa dla kobiet i dziewczyn w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010, 85–104.
- Stańczak-Wiślicz Katarzyna, Perkowski Piotr, „Dzieje kobiet w PRL: stan i perspektywy badań” [w:] Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce: dyskusja wokół przyszłej syntezy*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 133–157.
- Stasiewicz Agnieszka, *Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w latach 1945–1948 na Białostocczyźnie w świetle dokumentów PPR* [w:] Ewa Chabros, Agnieszka Klarman (red.), *Kobiety na zakręcie 1933–1989*, Wrocław: IPN, 2014, 52–76.
- Stawiak-Ososińska Małgorzata, *Ponętna, uległa, akurata... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2010.
- Stegmann Natali, *Die Töchter der geschlagenen Helden, „Frauenfrage”, Feminismus und Frauenbewegung in Polen 1863–1939*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.
- Stępnik Krzysztof, *Henryk Sienkiewicz. Studia z mikrobiografiki prasowej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016.
- Sudolski Zbigniew, „Zofia Romanowiczówna - czyli heroiczny wzorzec kresowianki (w świetle nieznanego Dziennika z lat 1842–1930)” [w:] Monika Gabryś, Krzysztof Stępnik (red.), *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, 1–18.

- Surendra Anna, *Moda językowa na zapożyczenia angielskie w prasie kobiecej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe SILVA RERUM, 2019.
- Suski Robert, „Amazonki w «Historia adversus paganos» Orozjusza. Dzieje recepcji i reinterpretacji mitu”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1(10), 9–35.
- Szulakiewicz Władysława, „Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych”, *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 1913, nr 16, 65–84.
- Szulakiewicz Władysława, „O edukacji pedagogicznej kobiet: Antoniny Machczyńskiej myśl pedeutologiczna”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 2015, nr 1–2, 7–23.
- Szwed-Walczak A., „Transformacja ustrojowa na łamach «Kobiety i Życie»” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019, 231–246.
- Szwed-Walczak Anna, „Prasa jako narzędzie społecznej i politycznej aktywizacji kobiet w latach 1989–1992. Polska prasa dla kobiet w czasie transformacji ustrojowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 2(9), 110–148.
- Szwed-Walczak Anna, „Wywiad prasowy w polskiej prasie dla kobiet (w latach 1989–1992) – źródło wiedzy o życiu kobiet w czasie transformacji systemowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 10, 213–243.
- Szysko-Trojanowska Joanna, „Równouprawnienie sportowe a kształtowanie się nowego typu kobiety sportsmenki w świetle międzywojennych magazynów dla kobiet - «Bluszczu» i «Startu»” [w:] Inga Iwasiów, Aleksandra Krukowska, Agata Zawiszewska (red.), *Nowa Kobieta – figury i figuracje*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017, 287–311.
- Taylor Lisa, Willis Andrew, *Medioznawstwo. Teksty, instytucje i odbiorcy*, przeł. Marek Król, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
- Tetelowska Irena, „Analiza zawartości gazet – wstępne studium funkcjonalnej typologii prasy”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1962, nr 4, 3–19.
- Topolski Jerzy, *Metodologia historii*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Treadwell Donald, *Introduction Communication Research. Path of Inquiry*, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington D.C.: SAGE Publications, 2014.
- Trzop Beata, *Typy kultury popularnej na łamach czasopism kobięcych*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2005.

- Tworzydło Dariusz, *Public relations. Teoria i studia przypadków*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, 2003.
- Tych Feliks (red.), *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1. A-D, Warszawa: Zakład Historii Partii przy KC PZPR, 1967.
- Tyrański Władysław, „Poradnictwo magazynów młodzieżowych oraz kobiecych i rodzinnych”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1981, R. XXII, nr 3(89), 77–82.
- Urbaniuk Weronika, „Dyskurs feministyczny w popularnej prasie kobiecej”, *Społeczeństwo i Ekonomia*, 2014, nr 2, 158–172.
- Walczak-Szwed Anna, „Prasa jako narzędzie społecznej i politycznej aktywizacji kobiet w latach 1989–1992. Polska prasa dla kobiet w czasie transformacji ustrojowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2020, nr 2, 110–137.
- Walczak-Szwed Anna, „Redaktorki naczelne polskiej prasy dla kobiet w latach 1989–1992”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2022, nr 1, 145–168.
- Walczak-Szwed Anna, „Wywiad prasowy w polskiej prasie dla kobiet (w latach 1989–1992) – źródło wiedzy o życiu kobiet w czasie transformacji systemowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2021, nr 1, 213–245.
- Walczewska Sławomira, „Liga Kobiet – jedyna organizacja kobieca w PRL”, [online] [dostęp: 30.10.2018]. Dostępny w World Wide Web: <<http://bitly.pl/amOZ3>>.
- Walkowiak Natalia, „Komunikowanie o zdrowiu w prasie kobiecej w Polsce w 2020 roku. Wstęp do badań” [w:] Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo: przeszłość i teraźniejszość*, t. 5, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce (po recenzji, w druku).
- Walkowiak Natalia, „La présence de la pandémie dans la presse féminine en Pologne en 2020. Analyse d'exemples sélectionnés” [w:] Kinga Torbicka (red.), *L'Europe centrale face à la pandémie de Covid-19: de la transformation anthropologique vers la recomposition géopolitique*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2022, 48–56.
- Walkowiak Natalia, „Sposoby finansowania prasy kobiecej w Polsce i we Francji. Analiza Porównawcza”, *Media i Społeczeństwo*, 2019, nr 11, 334–349.
- Wesołowska Anna, „Polska prasa dla kobiet w Internecie”, *Zagadnienia Informatyki Naukowej*, 2011, nr 2(98), 64–77.
- Wiatr Przemysław, „Siegfried Zielinski - archeolog i wariantolog mediów”, *Dialogi Polityczne: Polityka, Filozofia, Społeczeństwo, Prawo*, 2020, nr 29, 141–152.
- Widera Marcela, „Kobieta w reklamie”, *Studia Krytyczne*, 2017, nr 4, 113–130.
- Wieczorkowska Grażyna, Wierzbiński Jerzy, *Statystyka. Analiza badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2007.

- Włodarek Jan, Ziółkowski Marek (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań: PWN, 1990.
- Wodniak Katarzyna, *Moja Przyjaciółka (1934–1939). Przebój prasowy żnińskich Zakładów Wydawniczych Alfreda Krzyckiego*, Żnin: Wydawnictwo Dominika Księskiego Wulkan; Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2020.
- Wodniak Katarzyna, „«Prasa serca» – gatunek «z przeszłością» na polskim rynku prasowym” [w:] Grażyna Gzella, Jacek Gzella (red.), *W kręgu prasy. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, t. 2, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001, 147–163.
- Wodniak Katarzyna, „Przyjemności i pożytki z lektury «Cieni i Blasków» czyli o terapeutycznych walorach współczesnych baśni dla dorosłych (kobiet)” [w:] M. Fedorowicz, T. Kruszewski (red.), *Biblioterapia – z zagadnieniami pomocy niepełnosprawnym użytkownikom książki*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, 161–182.
- Wodniak Katarzyna, *Współczesna prasa kobieca a sprawy książki. Treści literackie w czasopismach „Przyjaciółka”, „Twój Styl”, „Cienie i Blaski”*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2004.
- Wodniak Katarzyna, „Współczesna «prasa serca» na polskim rynku prasowym” [w:] Grażyna Gzella, Jacek Gzella (red.), *W kręgu prasy. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, t. 3, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, 125–143.
- Wójcik Małgorzata, „Wzory kobiecości w polskiej prasie kobiecej (na przykładzie wybranych czasopism: «Przyjaciółka», «Twój Styl», «Cosmopolitan»)” [w:] Marta Zimniak-Hałażko (red.), *Płeć współczesnej kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Collegium Civitas Press, 2008, 69–137.
- Woś Paweł, „Maria Wyslouchowa – redaktorka, publicystka, działaczka społeczna i polityczna”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1(10), 53–70.
- Yin Robert K., *Studium przypadku w badaniach naukowych. Projektowanie i metody*, przeł. Joanna Gilewicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015.
- Zajko-Czochańska Justyna, „Deskrypcja wielodzietności w mutacji wiejskiej «Przyjaciółki» (1956–1975)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2021, t. XXIV, z. 4, 37–50.
- Zajko-Czochańska Justyna, „«Przyjaciółka» jako źródło do badań nad tematyką kobiet w Polsce (1945–1989)” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, *Ba-*

- dania historii kobiet polskich na tle porównawczym. *Kierunki, problematyka, perspektywy*, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021, 153–164.
- Zajko-Czochańska Justyna, „Wybrane formy emancypacji kobiet wiejskich na łamach Przyjaciółki w latach 1956–1975” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 155–169.
- Zajko-Czochańska Justyna, Sokołowska Urszula, „Listy czytelniczek do «Kobiety i Życia» i «Przyjaciółki» jako źródło badań codziennego życia kobiet w PRL”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2020, nr 9(2), 94–109.
- Zaniewska Agnieszka, „Działalność Ligi Kobiet w północno-wschodniej części Polski Ludowej w latach 1975–1989 w świetle «Naszej Pracy»”, *Niepodległość i Pamięć*, 2019, nr 2 (66), 183–211.
- Zaniewska Agnieszka, „Liga Kobiet w okręgu białostockim w latach 1956–1975. Kierunki i efekty działalności” [w:] Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, 297–319.
- Zaniewska Agnieszka, „«Nasza Praca» – miesięcznik «wytycznych» do działań i praktyk Ligi Kobiet”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, 2021, nr 1(10), 143–161.
- Zaworska-Nikoniuk Dorota, „Idee edukacji permanentnej w magazynach luksusowych dla kobiet a aspiracje edukacyjne czytelniczek”, *Edukacja*, 2008, nr 2, 56–73.
- Zaworska-Nikoniuk Dorota, *Wzory kobiecości i męskości w polskiej prasie dla kobiet XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
- Zielińska Katarzyna Ewa, „Cele edukacyjne i wychowawcze czasopisma dla dziewcząt (na przykładzie magazynu «Filipinka»)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, 2017, t. 60, nr 3, 633–648.
- Zielinski Siegfried, *Archeologia mediów. O głębokim czasie technicznie zapośredniczonego słuchania i widzenia*, przeł. Krystyna Krzemieniowa, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010.
- Zielinski Siegfried, „Tekst elektroniczny. Niektóre problemy audiowizualnych tekstur”, przeł. Konstanty Szydłowski, *Teksty Drugie*, 2014, nr 3, 216–226.
- Zierkiewicz Edyta, „Na co komu stara kobieta w kolorowym czasopiśmie? Strategie wykluczania i strategie (przymusowego) uobecniania starszych kobiet w prasie

- kobiecej” [w:] Edyta Zierkiewicz, Alina Łysak (red.), *Starsze kobiety w kulturze i w społeczeństwie*, Wrocław: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005, 219–234.
- Zierkiewicz Edyta, *Prasa jako medium edukacyjne. Kulturowe reprezentacje raka piersi w czasopiśmie kobiecych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013.
- Zierkiewicz Edyta, „Prasa kobieca versus pisma feministyczne. Między «dobrowolnym» zniewoleniem a «wymuszoną» emancypacją?” [w:] Edyta Zierkiewicz, Izabela Kowalczyk (red.), *Kobiety w kulturze popularnej*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Kobiet KONSOLA, 2002, 31–50.
- Zierkiewicz Edyta, Klimkowicz Marta, „Kylie Minogue – gwiazda raka piersi w czasopiśmie niskiej półki” [w:] Edyta Zierkiewicz, Alina Łysak (red.), *Kobieta i (b)rak: wizerunki raka piersi w kulturze*, Wrocław: 2007, 85–112.
- Znanięcki Florian, „Autobiografia jako materiał do badań socjologicznych”, *Przegląd Socjologiczny*, 1976, t. 28, 154–166.
- Żarnowska Anna, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej” [w:] Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomięskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, 251–269.
- Żarnowska Anna, Szwarz Andrzej (red.), *Kobieta i praca: wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- Żarnowska Anna, Szwarz Andrzej (red.), *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.

Indeks nazwisk

- A.Br. 48
Adamowski Janusz 102
Adamski Andrzej 89–91
Ankersmit Franklin 38
- Babbie Earl 89, 91
Baeckström Ylva 44
Balzac Honoré de 32
Bałękowski Krzysztof 19
Berelson Bernard Reuben 81
Betkiewicz Witold 89
Bielecki Marian 65
Bielicka Hanka 65
Bieliński Jacek 84
Bierówka Joanna 14
Binder Elżbieta 103
Błońska Ewa 71
Bogaert Catherine 87
Bogucka Maria 49
Bomba Radosław 15
Borejsza Jerzy 60, 64
Borodicz Ewa Joanna 71
Breckner Roswitha 31
Bruchnalska Maria 36, 49
Bryda Grzegorz 23, 83, 85
Brzezińska Zofia 35
Buchrowicz-Tocka Maria 13, 19
Bujnicki Tadeusz 86
Butkiewicz Henryk 64
Bystrzycka Zofia 65
- Caban Wiesław 36, 40
Ceysingerówna Helena 48
Chiou Grace 44
Chłosta-Sikora Agnieszka 72
Chorążyczewski Waldemar 29, 88
Chwastyk-Kowalczyk Jolanta 13, 46, 78, 106
Ciechomska Waleria 37
Cieślak Robert 86
Citkowska-Kimla Anna 44
Clark Lynn Schofield 44
Czachowska Katarzyna 30
Czermińska Małgorzata 28, 37, 38
- Ćwik Urszula zob. Sokołowska Urszula
- Dajnowicz Małgorzata 13, 16, 19–21, 30, 46, 49, 50, 52, 65, 67, 71, 75
Darska Bernadetta 101
Daszyńska-Golińska Zofia 51
Dawidowicz Aneta 46
Dąbrowska Joanna E. 30
Dąbrowska-Cendrowska Olga 98, 100–104
Dąbrowski Adam 93
Denzin Norman K. 22, 89
Dijk Teun A. van 45
Dobrowolska Krystyna 65
Domańska Ewa 28, 38, 43, 54
Domańska Katarzyna 95

- Domańska-Nogajczyk Maria 40
Drabikowa Zofia 49
Drozdowska Agnieszka zob. Zaniewska
Agnieszka
Duffy Brooke Erin 14
Dufurat Joanna 46
Dulębianka Maria 29, 30
Duryś Elżbieta 104
Dyczewski Leon 103
Dygasiński Adolf 35
Dzienniak Paulina Daniela 104
Dzierżyńska-Mielczarek Jolanta 102
- Fedorowicz Małgorzata 100
Feyerabend Paul 43
Fico Frederick G. 83
Fidelis Małgorzata 16, 17
Fijałkowska Apolonia 32, 37
Filas Ryszard 100
Fiut Ignacy Stanisław 78
Flankowska Jowita 102
Flick Uwe 22, 81, 82
Franke Jerzy 45, 70, 98
Frączak Anna 14
- Gabryś Monika 33
Gackowski Tomasz 60
Gadocha Marcin 72
Gajlewicz-Korab Katarzyna 104
Gałczyńska Alicja 103
García-Favaro Laura 14
Gawroński Sławomir 89–91
Geertz Clifford 31
Gierasimiuk Urszula 20
Gierek Edward 67
Gilbreth Lillian Moller 52
- Gilewicz Joanna 92
Głowacka-Grajper Małgorzata 89
Goban-Klas Tomasz 59
Gołębiowska Anna 44
Gombrowicz Witold 88
Gough-Yates Anna 45
Goworko-Składanek Beata 18
Górnicka-Boratyńska Aneta 44
Grabowska Joanna 106
Grabowska Magdalena 19
Grajewski Wincenty 28
Granatowska Justyna zob. Kowalska Justyna
Gryz Jerzy 58
Gubała Joanna 24
Gzella Grażyna 59, 100
Gzella Jacek 59, 100
- Hachaj Justyna 103
Hajdo Małgorzata 18, 74
Hartwig Edward 65
Hedemann Oskar 11
Hermes Joke 45
Hess Agnieszka 60
Heurichowa Emilia ze Szwarców 35–38
Hoffmanowa Klementyna z Tańskich 30
Hofman Iwona 23, 78, 82, 87, 89, 93
Hornowska Maria 52
- Ilnicka Maria 50
Iwańska Katarzyna 84
Iwańska-Cieślik Bernadeta 85
Iwasiów Inga 53
- Jabłonowski Marek 91, 102
Jakubowski Witold 58

- Jakubowski Wojciech 91
Jakutovič Sabina 12
Janiak-Jasińska Agnieszka 17, 27, 44
Janicka Janina 65
Jarosz Dariusz 17
Jarska Natalia 18
Jaska Ewa 103
Jaskółka (ps.) 73
Jędrzejski Łukasz 13, 14, 71
Julkowska Violetta 11
Jurkowska Katarzyna 19
Juryś Roman 65
- Kaczorowski Marian 104
Kajtoch Wojciech 60
Kałwa Dobrochna 27, 43
Kamiński Łukasz 18
Kantyka Zbigniew 61
Karczevska Maria 53
Karolczak Kazimierz 45
Kaźmierska Kaja 28, 31
Kępa-Figura Danuta 23, 78, 82, 87, 89, 93
Kirwiel Eleonora 45, 58
Kiślańska Teodora z Heurichów 35, 36,
38
Klich-Kluczevska Barbara 16
Klimkowicz Marta 104
Kłoskowska Antonina 77
Kłusek Oliwia 103
Knap Jakub 49
Knypsel-Kopeć Renata 53
Kolbuszevska Jolanta 27
Kołakowski Andrzej 39
Kondracka Marta 72
Konopacka Halina 52
Kopciewicz Lucyna 18
- Kosiński Rafał 19, 22
Kościńska Julia z Tyborowskich 37
Kowalczyk Izabela 100
Kowalewski Jacek 31
Kowalska Justyna 14, 19
Kozłowska Anna 104
Kozłowski Tomasz 18
Krafftówna Barbara 65
Krawczyńska Jadwiga 49
Król Marek 61
Krukowska Aleksandra 53
Kruszewski Tomasz 100
Krzemieniowa Krystyna 15
Kuklo Cezary 22
Kulak Teresa 44
Kürbis Brygida 43
Kuźma-Markowska Sylwia 22
- LM 66
Lacy Stephen 83
Lanota Anna 64
Lejeune Philippe 28, 32, 87
Leoński Jacek 28
Lepa Adam 103
Leszczyńska Cecylia 53
Leszkowicz Tomasz 17
Lewkowicz Łukasz 53
Lincoln Yvonna S. 22, 89
Lipiński Eryk 65
Lisowska-Magdziarz Małgorzata 22, 60,
78, 86
Litwin-Lewandowska Dorota 19
Lizurej Marzena 58
Lövheim Mia 44
Lubaś-Bartoszyńska Regina 30
Lubczyńska Aleksandra 101, 104

- Ludwiczak Teresa 76
- Łada-Walicka Janina 48
- Łysak Alina 72, 101, 103, 104
- Machczyńska Antonina 29, 30, 33, 38
- Madejska Marta 18
- Magala Sławomir 11
- Maj Ewa 12–14, 42, 45, 46, 49, 50, 52–54,
58, 59, 61, 67, 70, 87, 88
- Makowski Krzysztof A. 22, 27
- Maliszewska Anna 76
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk Anna 17, 19
- Marczewska Marzena 30
- Martyniak Zenon 94
- Maślanka Julian 58, 70, 99
- Mayring Philipp 82
- McRobbie Angela 43
- Mencwel Andrzej 39
- Meus Konrad 45
- Męczkowska Teodora 50, 51
- Mędrzecki Włodzimierz 53
- Michalczyk Stanisław 61
- Michalska-Bracka Lidia 29, 30, 33, 36, 37,
40
- Mielczarek Tomasz 70
- Migasiński Jacek 39
- Mikosz Joanna 76, 77
- Miodowski Adam 12, 13, 16, 19–21, 30,
46, 49, 50, 52, 67, 71, 75
- Morawska Joanna 13
- Moszczeńska Izabela 51
- Musiałowa Alicja 66
- Muszałówna Kazimiera 52
- Mysliński Jerzy 78
- Nałęcz Daria 42
- Nieć Mateusz 101
- Niezbalski Jakub 24, 83
- Noiński Emil 35
- Nora Pierre 39
- Nowak Barbara 16
- Nowak Stefan 89
- Nowakowska-Wierzchoś Anna 18
- Osika Grażyna 23, 81–85
- Ossowski Szymon 15
- Ostaszewska Aneta 103
- Ostrowska Joanna 89
- Pacevičius Arvydus 29, 88
- Pachucka Romana 51
- Pająk-Patkowska Beata 15
- Patakiewicz Ewa 73, 74
- Pekaniec Anna 28, 31, 32, 49
- Pełczyńska Wanda 48
- Perkowski Piotr 16, 18, 22
- Piasek Wojciech 10, 31
- Piontek Dorota 15
- Piotrowska Teofilia z Laskowskich 36, 37
- Pisarek Walery 60, 77, 81, 86, 99
- Plater Emilia 48
- Podgajna Ewelina 45
- Podłocki Tomasz 74
- Pokorna-Ignatowicz Katarzyna 82
- Pokrzycka Lidia 102
- Polaczek-Bigaj Marta 62
- Pomerans Arnold 87
- Pomian Krzysztof 39
- Popiołek Bożena 72
- Presser Jacob (Jacques) 87
- Prędotka Paulina 90

- Przeniosło Marek 37
Przeszło Magdalena 15
Przybysz-Stawska Monika 103
Pucek Zbigniew 31
Pustowójtówna Henryka 48
- Radomski Andrzej 15
Radomski Grzegorz 71
Rakoczy Marta 31
Rebane Alina 65
Riffe Daniel 83
Robak Magda 32
Rodak Paweł 39
Romanowiczówna Zofia 32, 38
Romańska Helena z Kordzikowskich 35
Rosiewicz-Kordasiewicz Anna 84
Roszak Stanisław 29, 88
Roszczynialska Magdalena 49
Rottermund Andrzej 39
Rouillé André 11
Rutkowska Monika 103
Rzepa Teresa 28
- Samsonowska Krystyna 74
Sasińska-Klas Teresa 12
Sawa-Czajka Ewa 103
Seitel Fraser P. 90
Siemieńska Halina 53
Sienkiewicz Henryk 86
Sierakowska Apolonia z Dalewskich 36
Sierakowska Katarzyna 17, 27, 37, 44
Sikora Sławomir 12
Silverman David 89
Skąpska Zofia 49
Skirmuntt Helena 36, 38
Skowronek Katarzyna 103
- Sokołowska Urszula 12, 19, 20, 64, 71, 72
Sokół Wojciech 61
Sokół Zofia 58, 59, 64, 65, 70, 71, 73, 76,
97–99, 102, 105
Solarska Maria 27
Sontag Susan 11
Sopolińska Katarzyna 71
Stalin Józef 73
Stańczak-Wislicz Katarzyna 16, 22, 72,
100
Stasiewicz Agnieszka 20
Stawiak-Ososińska Małgorzata 31
Stegmann Natali 43
Stępnik Krzysztof 33, 86
Stobiecki Rafał 27
Stopka Krzysztof 74
Strzelecki Michał 71
Sudolski Zbigniew 33
Surendra Anna 103
Suski Robert 19
Szaflarska Danuta 65
Szewczyk Marcin K. 90
Szpakowska Małgorzata 39
Szulakiewicz Władysława 29
Szumlakowska Irena 52
Szwarc Andrzej 17, 27, 44
Szwed-Walczak Anna 12, 13, 53, 71, 104
Szydłowski Konstanty 15
Szymańska Agnieszka 60
Szymańska Czesława 65
Szyszko-Trojanowska Joanna 53
- Śliwa Agnieszka 12, 13
Świętochowska-Bobowik Emilia 20

- Tarnowska Wincenta 37
Taylor Lisa 61
Tetelowska Irena 60, 77
Topolski Jerzy 93
Torbicka Kinga 104
Treadwell Donald 81, 82
Trębicka Sabina z Nałęcz-Gębickich 37
Trzop Beata 99, 104
Tworzydło Dariusz 90
Tyrański Władysław 76
- Umińska Wanda z Wolskich 34, 36–38
Urbaniuk Weronika 103
- Walczeńska Sławomira 18
Walkowiak Natalia 104, 105
Wasylewski Stanisław 33
Wądolny-Tatar Katarzyna 49
Wesołowska Anna 11
Wiatr Przemysław 15
Wichmanowski Marcin 58
Widera Marcela 104
Wieczorkowska Grażyna 24
Wiertelwski Stefan 43
Wierzbński Jerzy 24
Więckowska Helena 49
Willis Andrew 61
Włodarek Jan 28
Wodniak Katarzyna 46, 58, 59, 95, 98–100, 103, 105
Wolska Maria (Marynia) 34
Wolski Mieczysław 34, 35
Woś Paweł 13
Wójcik Małgorzata 103
Wójcik Tomasz 40
Wróblewski Tadeusz 34
- Wrybkowska Danuta 53
- Yin Robert K. 92, 93
- Zajko-Czochańska Justyna 13, 19, 20, 64, 75
Zaleski Bronisław 36
Zamoyska Jadwiga z Działyńskich 29, 30
Zaniewska Agnieszka 12, 19–22
Zawiszewska Agata 53
Zaworska-Nikoniuk Dorota 103, 104
Zdanowska Z. 53
Zdziarska-Zaleska Maria 51
Zielinski Siegfried 15
Zielińska Katarzyna Ewa 72
Zierkiewicz Edyta 18, 58, 100, 101, 103, 104
Zimniak-Hałajko Marta 103
Ziółkowski Marek 28
Znaniński Florian 28
- ŻM 66
Żarnowska Anna 9, 27, 44
Żmigrodzki Marek 61

